

—AYNALARIN OYUNLARI VE MEDENİYETLERİN
KRİZLERİ— İSLAM/İSLAMOLOJİ MÜNASEBETİNİN
REORİYANTASYONLARI (*)

Çeviren : Doç. Dr. Ünver GÜNAY

Her araştırma yapıldığı çevre ile şartlanmıştır. Olayları düzenleme ve yenileme tarzları ve zimnen de olsa çevresel değer hükümleri, bazan hakim entelektüel şekillerin basit yansımalarından ibarettirler. Bununla birlikte bu şekiller daha geniş evrensel yeniden düzenlenmelerin yansımaları oldukları zaman, bu yeniden düzenlenmelerin gözlemciler tarafından nasıl aksettirildikleri veya şişirildiklerini açıklığa kavuşturmak meşruiyet kazanmaktadır. Bu düzeyde tenkitçi deha ve başvuru kitapları, ideolojik kavramlaştırmalarla ve hattâ edebi yaratmalarla ilişkiye konulmaları suretiyle aydınlığa kavuşmaktadır. İmdi, yakın tarihlerdeki çeşitli yayınların —araştırma çalışmaları, denemeler, romanlar, şiirler— yoğunlaşması, oriyantalistler nezdinde olduğu gibi müslümanlar katında da çift yönlü bir tedirginliğin derinliğini göstermektedir; herbirinin medeniyetlerinin değişimlerinden olduğu kadar, kuvvet münasebetlerinde ve toplumlarının karşı-idrakinde başgösteren yeniden dengelenmelerden de ileri gelen tedirginlik.

Burada öngörülen perspektifler, yakın tarihlerdeki islamo-
lojik ürünün şüphesiz mükemmel olmayan bir örneklemesine

(*) Türkçeye çevirdiğimiz, Jean-Paul Charnay'ın bu makalesi «Jeux de Miroirs et Crises de Civilisations, Réorientations du Rapport Islam/Islamologie» başlığı altında Archives de Sociologie des Religions, No. 33, 1972, s. 135-174'te fransızca olarak yayınlanmıştır.

dayanmaktadırlar. Onlar, seçimi ve bibliyografik tenkitleri bu derginin konusu olan dinler sosyolojisinin fonksiyonuna uygun olarak gerçekleştirilmiş bulunan eserlerle temsil edilmektedirler. Bununla birlikte dinî olay ve onun modülasyonları ve dönüşümlerinin, müslüman medeniyeti ve toplumlarının temel bir boyutunu oluşturmaları ölçüsünde, yazarlar ve ilgililer tarafından son derecede çeşitli sahalarda onun karşısında takılan tavırlar (suskunluk bile) ve yöntemler, entellektüel vurgulamaları, meşgalelerin artışı ve bizzat kendi kendine veya başkası sebebiyle uğranılan krizleri açığa çıkarmaktadırlar. Son elli yıl içersine serpiştirilmiş bulunan eserlere yapılan pek çok atıflar (1), kişiler ve analiz tarzları tarafından tasvir olunan yürüngeleri birbirine bağlayacaktır: drama yer vermeyen derin bilgiden edebî şiddete kadar.

DRAMA YER VERMEYEN DERİN BİLGİ

İlk önce meşrû ve asil deha gelmektedir. Bununla birlikte, konuların taksimi ve temel yönelimlerle ilgili bazı çatlaklar ona canlılık katmaktadırlar.

Klâsik metinlerin geniş dağılımı, İslâm medeniyetine «girmek» için ana yol olarak kalmaktadır. Eski tercümelerin bazı yeni baskıları veya bir kısım yeni tercüme değerlidirler: Denise Masson ve Si Boubakeur Hâmza'nın Kur'an tercüme (2); el-Buhari'den alınan hadis seçmeleri (3); Eflâtonun Cumhuriyet'i hakkında İbn Rüşd'ün yorumu (4); Mes'udî (5) gibi

- (1) Önceki döneme ait daha tam bir bibliyografya için: Jean Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman. Éléments de Bibliographie*, Claude Cahen tarafından yeniden gözden geçirilmiş ve tamamlanmış yayın, Paris, Maisonneuve, 1961 (Arch. 15, No: 212).
- (2) Denise Masson, *Le Coran*, Paris, Gallimard, 1967; Si Boubakeur Hâmza, *le Coran (Tefsirli)*, Paris, Fayard, 1972, 2 Cilt. Aynı şekilde krs. Kazimirski'nin Kur'an Tercümesinin yeni baskısı, Paris, Garnier-Flammarion, 1970 (Muhammed Arkoun'un «Comment lire le Coran» başlıklı girişi ile birlikte); ve Kur'an tercümesinden başka (Paris, Maisonneuve, 1952) Régis Blachère'in Kur'an üzerine muhtasar incelemesi, Paris, PUF, 1966 *Que sais-je?* serisi) (Arch., 24, No: 109).
- (3) Al-Bukhârî, *L'Authentique Tradition Musulmane. Choix de Hadith* (Çev. G. H. Bousquet, Paris, Fasquelle, 1964 (Arch. 21, No: 200).
- (4) AVerroës, *Commentary on Plato's Republic* (yay. ve çev. I, J. Rosenthal, Cambridge University Press. 3. baskı, 1969.)
- (5) Mas'udî *Les Prairies d'Or* (Çev. Barbier de Meynard ve Pavet de

tarihçiler; Mukaddesi (6) ve İbn Havkal (7) gibi coğrafyacılar; İbn Batuta'nın seyahatleri (8); Fars klâsikleri: Firdevsi (9), Nizami (10), Celâl ed-Din Rumi (11) Abdül-Baha (12) ve öte yandan Henry Corbin tarafından yönetilen İran'la ilgili yayımlar; İbn Haldun ve Muhammed Abdüh (aşağıda) ve nihayet —neyin âlameti ise— âşkla ilgili birkaç eser (13). Gerçekte büyük bir sayıdaki temel eser ya tükenmiş durumdadır veya henüz tercüme edilmemiş bulunmaktadır. Fakat tanıma, aynı zamanda görsel yolla da olmaktadır: resim (14) ve sinema (15) tükenmez araştırma alanları sunmaktadırlar.

Courtelle, yeniden gözden geçiren ve düzeten: Charles Pellat), Paris, Geuthner, 2 Cilt, 1962-1965 (Société Asiatique, Coll. d'Ouvrages Orientaux).

- (6) Al-Muqaddasi, la Meilleur répartition pour la connaissance des provinces (çev. André Miquel, Institut Français de Damas, 1963 André Miquel'in tezi: la Géographie Humaine du Monde Musulman Jusqu'au milieu du XI. siècle, Paris-La Haye, Mouton, 1957, 420 s.
- (7) Ibn Hawqal, Configuration de la Terre (çev. J. H. Kramers ve G. Wiet), Paris, Maisonneuve ve Larose, 1965, 2 Cilt.
- (8) İbn Batuta, Voyages (çev. ve yay. C. Defremery ve B. R. Sanguinetti, Vincent Monteil'in Önsözü), Paris, Antropos, 1968, 4 Cilt.
- (9) Ferdowsi, The Epic of the King (çev. R. Levy), The University of Chicago Press, 1967.
- (10) Nizâmi, Le Roman de Chosroes et Chirin (çev. Heri Massé), Paris, Maisonneuve ve Larose, 1970.
- (11) Rumi Poet and Mystic, Selection from his Writings (çev. Reynold A. Nicholson), Londra George Allen ve Unwin, 4. baskı, 1968. Aynı şekilde bk. I. Meyerrovitch, Mystique et Poésie en Islam, Djelal ed-Din Rumi, Paris, Desclée de Brouwer, 1971.
- (12) Abdül Baha, les Leçons de Saint-Jean d'Acre, (çev. Hippolite Dreyfus), Paris, RUF, 1970 (Arch., 30, No: 130).
- (13) Şeyh Nefzaoui'nin Jardin Parfumé'sinin yeni baskısı, Paris, le Cercle du Livre Précieux, 1962; Ahmed al-Tifâchi, les Délices des Coeurs (çev. René R. Khawam), Paris, Martineau, 1971. Aynı şekilde bk.: Aly Mazahary, La Vie Quotidienne des Musulmans Au Moyen Age, X. - XIII. siècle, Paris, Hachette, 16. baskı, 1959. Aynı şekilde karşı G. H. Bousquet, Ethique Sexuelle de L'Islam, Paris, Maisonneuve et Larose, 2. baskı, 1966.
- (14) Richard Ettinghausen, La Peinture Arabe, Skira, 1962.
- (15) Cinéma et Culture Arabe. Conférence de L'UNESCO (Beyrut, 1962), Centre Interarabe du Cinéma et de la Télévision, 1964; Georges Sadoul, Les Cinémas des Pays Arabes, Beyrut, Centre Interarabe du Cinéma, 1966; Rachid Boudjedra, Naissance du Cinéma Algérien, Paris, Maspéro, 1971.

«Tez» türü, daima bir araştırmacının uzmanlaşmış yorumcu-
luğunu yaptığı klâsik bir yazar (16) veya en ince teferruatı ile
tedkik edilmiş coğrafi-etnik cemaatlerin sosyal tarihi üzerine
temerküz etmiş bulunan bu önemli monografileri kapsamakta-
dır (aşağıda).

Derin bilgi aynı şekilde, ilâhiyata müteallik, edebî ve fel-
sefi özel «türün» tedkikine de kendini vermiş bulunmaktadır:
hukuki ve tıbbi tedkikler (17), kutsala ilişkin incelemeler (18),
Henri Laoust tarafından «İslâm'da bölünmeler» (19) de ortaya
konulan yeniden göz atış veya Franz Rosenthal (20) in «İslâm
Tarihçiliğinin Tarihi» ne tahsis ettiği genel çalışma bu türden-
dir :

- (16) Gérard Lecomte'un, Ibn Qutayba, l'homme, son oeuvre, ses idées, Ins-
titut Français de Damas, 1965 527 s., sı ve Traité des Divergences du
Hadith, Institut Français de Damas, 1962, 461 s., tercümesi; Moham-
med Arkoun'un Miskeveyh hakkında: Contribution à l'Etude de l'Hu-
manisme Musulman au IXe - Xe siècle: Miskawayh philosophe et his-
torien, Paris, Vrin, 1970 ve Traité d'Ethique, Bibliothèque de L'Istitut
Français de Damas, 1969, tercümesi bu türdendirler.
- (17) N. J. Coulson, A History of Islamic Law, Edinburgh University Press,
1964; Succession in Muslim Family, Cambridge University Press, 1971.
Marie Bernand, L'Accord Unanime de la Communauté comme Fon-
dements des Statuts Légaux de L'Islam D'Après Abû'l-Husayn al-Bas-
ri, Vrin, 1970; Mohammad Salah Belguedj, La Médecine Traditionnelle
dans le Constantinois, Strazburg, Faculté des Lettres et des Sciences
Humaines, 1966.
- (18) Joseph Chelhod, Les Structures du Sacré Chez les Arabes, Paris,
Maisonneuve et Larose, 1965; T. Fahd, La Divination Arabe. Etudes
religieuses, sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l'Islam,
Leiden, Brill, 1966; Himia Granqvist, Muslim Death and Burial. Arab
Customs and Traditions Studied in a Village in Jordan, Helsinki,
Central-Tryckeriet Helsingfors, 1965.
- (19) Henri Laoust, Les Schismes dans l'Islam. Introduction à une étude de
la religion musulmane, Paris, Payot, 1965; La Politique de Ghazâli,
Paris, Geuthner, 1971. Ghazâli hakkında aynı şekilde bk.: W. Montgo-
mery Watt, Muslim Intellectual. A Study of al-Ghazâli, Edinburgh
University Press, 1963.
- (20) Franz Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden, Brill,
1968, yeniden gözden geçirilmiş 2. baskı, XVI-653 s., (Bibliyografya,
İndeks). Aynı yazarın, aynı şekilde bk.: Knowledge Triumphant, the
Concept of Knowledge in Mediaeval Islam, Leiden, Brill, 1970, 356 s.;
The Herb. Hashish versus Mediaeval Muslim Society, Leiden, Brill,
1971, 212 s.

«Bir ilk bölüm, menşelerinden Osmanlı yayılmasına (XV. yüzyıl) kadar, Orta Doğu'nun Arap medeniyetinde muhteva ve kavramın tekâmülünü göz önüne sermektedir.

Tarih, ilk önce «ahbar» (önemli olaylar) koleksiyonu ile tarih derlemesi arasında değişmekte olup, en mükemmel varsayımına göre, kameri takvim yani çağlar ve devirler itibariyle tarihlendirme düşüncesini doğurmuş olmalıdır. Daha sonra büyük klâsiklerce muhafaza edilen tarifler buradan kaynaklanmaktadır: İbn Haldun'a göre (XIV. yüzyıl) «bir çağa veya ırka mahsus olaylar»; el-Makrizî ve el - İci (XIV. yüzyıl) ye göre «onların zamanlarında dünyada hasıl olan olaylarla ilgili tarihlendirilmiş bilgi», el-Kâfiyeci (XV. yüzyıl) ye göre «devirler ve oralarda hakim olan şartlar kadar aynı zamanda onların zaman içersinde tesbiti maksadıyla onlara bağlı bulunan şartları da inceleyen bilgi dalı»; es-Sakhâvî'ye göre (XV. yüzyıl) «insan için ve zaman içersinde mevcut bulunan arızî şartların heyet-i mecmuası arasında arız olan insan ve zamana ilişkin şartlar. Bununla birlikte, Yazar'a göre bu anlayış (olayların zaman içersinde taksimi) Batılı gelişme ve tekâmül telâkkileriyle tetabuk etmemektedir. İslâm tarihçiliği önce dini kanunun hizmetindedir; Bizans ve Sasanilerden ödünç alınanlarla birlikte o, Abbasi altın çağı boyunca, fetihler ve ilimlerin ve edebiyatın «rönesans»ı tarafından kümelenen bilgilerin yayım sistemi haline dönüşmüştür. Haçlılar döneminde ve İspanya'da, İslâm'da sık sık bir kenara itilen «oradaki»nin ve «şimdi»nin ferdi idrakleri ve menfaatlerinin —bazan hakkında birlikte— yankısı olmaktadır. XIV. yüzyıldan sonra o, tenkitçi sosyolojik araştırma ve hukuk usulü tarafından aşılmıştır. Yazar, aynı zamanda, İslâm tarihçiliğinin, tıp ve felsefeden farklı olarak ve Doğu Akdeniz ülkeleri ve İspanya'nın dışında, Hıristiyan Batı'yı etkilemediğine de işaret etmektedir. Bu etki, XVII. yüzyılda gözükmekte ve Hume, Warton ve daha sonra Herder'in tarih felsefelerini ilham edecek olan bir İslâmın görünüştünü belirlemektedir. Bir ikinci bölüm, yukarıda adı geçen başlıca yazarların (İbn Haldun hariç: aşağıda dipnotu 60) tercümesini vermektedir. Üçüncü bölüm, bazı meşhur düşünürlerden Arapça özetleri bir araya toplamaktadır: Fahreddin Razi, İbn Sina, Kudâme...»

Fakat derin bilgi, bizzat kendi dallanıp budaklanışını davet etmektedir; ya giriş mahiyetindeki eserler (21) veya «mütevazî insan» yahut öğrenci için daha çok «okunabilir» türden ve aynı zamanda tarihin yorumcu, perspektifleri ve faktörlerini yeniden eski durumuna getirmeye katkıda bulunan (22) genel tarihi ya da coğrafi takdimler. Bu günün eğilimi, ekonomik ve sosyal unsurları, siyasi ve kültürel elemanlara bağlamaya yöneliktir. Kantitatif tarihin küçük incelemeleri çoğu zaman geniş göz atışlardan daha aydınlatıcıdır (23).

-
- (21) Rom Landou, *Islam and the Arabs*, Londra, Ruskin House, George Allen ve Unwin, 1958; Vincent Monteil, *L'Islam* (coll. Religions du Monde), Paris, Blaudet Gay, 1963; Jacques Risler, *L'Islam Modern*, Paris, Payot, 1963; F. M. Pareja, L. Hertlind, A. Bansani, Th. Vois, *Islamologie*, Beyrut, Imprimerie Catholique, 1964, 1149 s., Jacques Jomier, *Introduction à l'Islam actuel*, Paris, Edition du Cerf, 1964; Pierre Rondot, *L'Islam*, Paris, Prismes, 1965; *Regards sur l'Islam* (Publications des Annales de la Faculté des Lettres d'Aix-en-Provence), 1965; Robert Mantran, *L'Expansion musulmane, VII.-XI. yüzyıl*, (Coll. Nouvelle Clio), Paris, PUF, 1969; John Alden Williams, *L'Islamisme* (adaptation française par Yvonne Rosso, coll. les Grandes Religions du Monde), Cenevre, Cercle des Bibliophiles, s. d.
- (22) André Miquel, *L'Islam et sa Civilisation, VII.-XX. yüzyıl* (Coll. Destin du Monde), Paris Armand Colin, 1968, 572 s. (Bibliyografya, indeks, haritalar, resimler); Dominique et Janine Sourdé, *La Civilisation de l'Islam Classique* (Coll. les Grandes Civilisations), Paris, Arthaud, 1968 673 s. (Bibliyografya, indeks, haritalar, resimler); Claude Cahen, *L'Islam des origines au début de l'Empire Ottoman*, Paris, Bordas, 1970; *L'Elaboration de l'Islam* (travaux du Centre d'études supérieures spécialisé d'Histoire des Religions de Strasbourg), Paris, P.U.F., 1961; G. E. von Grünebaum, *L'Islam Médiéval*, Paris, Payot, 1962; Nikita Elisséeff, *Nür al-Din, un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (511-569 H / 111-1174)*, 3 C., Institut français de Damas, 1967; Louis Gardet, *La Cité Musulmane, vie sociale et politique* (Coll. Etudes Musulmanes), Paris, Vrin, 1954 2. baskı, 1961; *L'Islam, religion et communauté*, Paris, Desclée de Brouwer, 1970; Pierre Rondot, *L'Islam et les Musulmans d'Aujourd'hui, 2' C.*, (Coll. Lumière et Nations), Paris, Editions de L'Orante, 1960 ve 1961; Xavier de Planhol, *les Fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris, Flammarion, 1968; Ira, Marvin Lapidus, *Muslim Cities in the later Middle Ages*, Cambridge, Harvard University Press, 1967.
- (23) A. L. Udovitch, *Partnership and profit in Mediaeval Islam*, Leiden, Brill, 1970; Rita Roce di Meglio, E. Ashtor ve Claude Cahen'in özelikle, *The Journal of the Economic and Social History of the orient*, Leiden, Brill'deki makaleleri.

Tasvirici deha, aynı zamanda bu güne kadar sırf Arap dünyası ile ilgilenenlerin az tanıdıkları «sınır bölgelerinin», Arap olmayan müslüman alanların takdimini de sürdürmektedir. J. Spencer Trimmingham, Vincent Monteil ve Georges Froelich'in Sahra-ötesi Afrika İslâmına tahsis ettikleri incelemeleri (24) veya A. Benningsen ve C. Lemerrier Quelquejay ya da H. Carrère d'Encausse'un Rusya'da İslâmiyet üzerine çalışmaları (25) bu türdendirler. Pek çok siyasal sorunlara neden olan müslüman azınlıklar meselesi ilginç ayrımlaşmalara imkân verebilir: Yugoslavya, Filipin, Çin Müslümanlığı veya Zenci Müslümanlar (Black Muslims) (26).

- (24) J. Spencer Trimmingham, *l'İslam in the Sudan*, Londra, Franck Cass, Cass, 2. baskı, 1961; *Islam in Ethiopia*, Londra, Franck Cass, 2. baskı, 1965; *Islam in West Africa*, Londra, Oxford University Press, 1969; *An History of Islam in West Africa*, Londra, Oxford University Press, 1962; *Islam East Africa*, Londra, Edinburgh House Press, 1962; *Islam in East Africa*, Oxford, Clarendon Press, 1964; *The Influence of Islam upon Africa*, Longman, Librarie du Liban, 1968; Vincent Monteil, *l'İslam Noire*, 1964; J. C. Froelich, *Les Musulmans d'Afrique Noire*, Paris, éd. de l'Orante, 1962; Armand Abel, *Les Musulmans noirs du Maniema (Correspondance d'Orient, No: 2)*, Brüksel, 1960; M. Chailley, A. Bourlon, B. Bichon, F. J. Amon d'Aby, F. Quesnot, *Notes et études sur l'İslam en Afrique noire (Recherches et documents du CHEAM)*, Paris, Peyronnet, 1962; I. M. Lewis, yay., *Islam in Tropical Africa*, Oxford University Press, 1966; James Kritzeck, William H. Levis, yay., *Islam in Africa*, New York - Toronto, Van Nostrand - Reinhold, 1969; Allan G. B. Fisher ve Humfrey J. Fisher, *Slavery and Muslim Society in Africa, The Institution in Sahara and Sudanic Africa and the Trans-Saharan Trade*, Londra, C. Hurst, 1970.
- (25) A. Benningsen ve C. Lemerrier-Quelquejay, *l'İslam en Union Soviétique*, Paris, Payot, 1968; *les Mouvements Nationaux chez les musulmans de Russie*, C. I: *Le Sultangaliévisme au Tatarstan*, Paris, La Haye, Mouton, 1960; C. II: *la Press et el Mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris, Mouton, 1964; Hélène Carrère d'Encausse, *Réform et révolution chez les musulmans de l'Empire russe* Paris, Armand Colin, 1966; Hélène Carrère d'Encausse ve Stuart Schram, *le Marxisme et l'Asie*, Paris, Armand Colin, 1965; aynı şekilde bk.: Marcel, *l'Orient soviétique*, Paris, Ed. Sociales, 1959.
- (26) Alexandre Popovic, «Problèmes d'Approche de l'İslam Yougoslave», *Correspondances d'Orient*, No: 11 (Actes du V. Congrès international d'arabisants et d'Islamisants, Brüksel, 31 Ağustos - 6 Eylül 1970); Salim Cerić'in kitabının tahlil ve tenkidi: *Muslimani sîrp-skohrvatskog jezika (sîrp-hırvat dili müslümanları)*, Sarayova, Svjetlost yayınları, 1968, in *Revue des Etudes Islamiques*, 1971, 39; No: 1, s. 197; Pe-

Sömürge imparatorluklarının sonu, İslâmiyet araştırmalarında yeni bir döneme işaret etmektedir (aşağıda). Dünya petrol politikası, İsrail-Arap çatışması nedeniyle Akdeniz'in kapanması ve Hint Okyanusunda sürdürülen ekonomik, stratejik ve kültürel nüfuz mücadeleleri, Anglo-Sakson üniversitelerinde —bilhassa A.B.D.— dünya stratejileri ölçüsünde (27), çok geniş bir jeo-politik bütün olan genişlemiş bir Orta-Doğu-Atlantik kıyısından Orta Asya yaylarına yani Afganistan ve hattâ Pakistan'a kadar İslâm dünyasının hemen hemen tamamı— üzerine çalışan «Middle East Institute», «Near Eastern Center», «Department of Politics», «Council on Foreign Relations»,... nın gelişmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Görevli olarak gönderilen ve siyasi mercilerle muhtemel ilişkileri bazı dedikodularla şuyu bulmuş olan pek çok araştırmacılarca gerçekleştirilen monografilerin artışı buradan ileri gelmektedir. Her ne kadar, sayfalar boyunca bazı eksiklikler veya harcıâlem hususlar göze batmakta ise de, inkâr olunmaz belgesel yarara sahip bulunan pek çok kollektif eserlerin yayını buradan kaynaklanmaktadır (28). A.J. Arberry (29) tarafından yayınlanan «Orta Doğu'da Dinler» hakkındaki iki cilt bu türe dahil bulunmaktadır :

«Bu derleme otuzyediyazarın katkılarını toplamaktadır. Üç büyük İbrahim dini ve onların bazı mezhep ve çeşitleri ilk önce ülkelere göre ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren monografik incelemeler halinde sunulmuş olup; daha sonra akide, hukuk, toplum ve siyaset anlayışları, kültür ve çağdaşlaşma sü-

---

ter G. Gowing, *Mosque and Moro, A Study of Muslims in the Philippines*, Manille, Philippine Federation of Christian Churches, 1964; C. Eric Lincoln, *The Black Muslims in America*, Boston, Beacon Press, 1961; Vincent Monteil, «la Religion des Black Muslims», *Esprit*, ekim 1964, s. 601-629.

(27) 1947 den itibaren, Report of the International Interdepartmental Commission of Enquiry on Oriental, Slavonic, East and African Studies, Londra, HM 40, 1947; ve Hayter Report'a bk.

(28) Leon Carl Brown, yay., *State and Society in Independant North Africa*, Washington, The Middle East Institute, 1966.

(29) A. J. Arberry, yay., *Religion in the Middle-East. Three Religions in Concord and Conflict*, Cambridge (G.B.), Cambridge University Press, 1969, C. I: Judaism (E.I.J. Rosenthal, yay.) and Christianity (Max Warren, yay.), XII-596 s.; C. II: Islam (C.F. Bechingham, yay.), XII-750 s. Haritalar, indeks, sözlük, fotoğraflar).

reci bakımlarından herbiri kendine mahsus ilişkileri içersinde incelenmiştir. «Orta Doğu», Anglosakson anlamda geniş bir biçimde yorumlanmıştır; çünkü Mağrib, Batı Afrika ve Doğu Afrika, Balkanlar, İran, Orta Asya (Sovyet Cumhuriyetleri, Afganistan), Hindistan ve Pakistan'a (oldukça muhtasar) makaleler tahsis edilmiş bulunmaktadır. Şu halde eserin bütünü, Endonezya, Çin ve Filipin cemaatleri hariç, tüm islâm dünyasını kapsamaktadır.»

Aynı şekilde, Abdullah M. Lutfiya ve Charles Churchill tarafından «Arap Orta-Doğu'da Toplumlar ve Kültürler» (30) üzerine yayınlanmış bulunan müşterek eser de bu türe dahildir :

«O (eser), Anglo-sakson ve Arap üniversite adamlarına ait olan ve yedi ana başlığa göre tasnif edilmiş bulunan elliüç katkıyı toplamaktadır. (Ana başlıklar) toplumsal teşkilatlanma, kültür, kurum ve kültürleşme, sosyal tabakalaşma, aile, şehir hayatı ve haberleşmedir. Dini veche, sık sık görülmekle birlikte, bizatihi bir başlık altına alınmış değildir; zira sunuculara göre, gerçek sorunlar sosyo-ekonomik türdendirler ve sosyolojik analiz ve antropolojik araştırmanın esprisi ve tekniklerine uygun olarak metodolojik bir biçimde ele alınmak zorundadırlar. Oysa ki, içlerinden bazılarını bu toplumlara uygulamanın güçlüğü onları çabalarını ideolojik kategorilerin haricinde sürdürmeye itmektedir. Derleme, belli bir heterojenlikten —türün kanunu— kendini kurtaramamaktadır: toplumsal teşkilatlanma, toplumsal kurumlar (bu bölümler, batılılaşma sürecini olduğu kadar, demokrasinin geleceği, ordunun rolü, bir köyün veya yapım evinin hayatını da kapsamaktadırlar) ve aile ile ilgili bölümler en zenginleridirler. Kültür, sosyal tabakalaşma ya da kent yaşamına ilişkin olanlar daha az muhtevalıdır. Bu şekliyle derleme, Orta-Doğu'ya uygulanmış bulunan Anglo-sakson ilhamlı deneysel sosyoloji üzerine kaçınılmaz bir seçilmiş parçalar ve referanslar kitabını oluşturmaktadır.»

Şu halde, bu derlemelerin zihniyeti, daha iyi belgelenmiş

(30) Abdullah M. Lutfiyya, Charles W. Churchill, yay., Reading in Arab Middle Eastern Societies and Cultures, Paris-La Haye, Mouton, 1970, XVI-733 s. (İndeks).

ve mükemmel seri olan «Annuaire de l'Afrique du Nord» unki değildir (31). Bu sonuncusu, aynı zamanda kültür girişmeleri üzerine çalışmaları ile tanınmış bulunan Hollandalı bir şarkiyatçı tarafından sunulan rapordan tereküp etmektedir : gerçekten de C.A.O. Van Nieuwenhuijze, bir Orta-Doğu Sosyolojisi sunmaktadır (32):

«Yazar ilkin teşebbüsünün meşruluğunu ve ilkelerini temellendirmektedir : pek çok farklılıklarına rağmen geniş anlamda Orta Doğu, Nil vadisi ve Mezopotamya gibi iki kutup çevresinde yoğunlaşmış bulunan bir sosyo-kültürel alan oluşturmaktadır. Bu sosyo-kültürel alan özellikle şarkiyatçılar tarafından incelenmiştir; ona sosyolojik metodu ilâve etmek gerekir. Fakat Batı sosyolojisinin yöntemleri oldukları gibi uygulanamaz. Buna göre Yazar, Orta-Doğu gerçekleri ile Batıdan kaynaklanan terimler, yapılar veya kavramların kullanımından ileri gelen yanlış yorumlar arasında hasıl olabilecek sapmaları azaltmaya çalışmaktadır (aşağıda). Dört bölümde, bölgenin genel ekolojik ve tarihi özellikleri ve her bölgeye «Münbit Hilâl» (Filistin ve Mezopotamya, Mısır, Arabistan, İran yaylası, Türkiye, Mağrib) mahsus özellikler, sonra morfoloji (toplumsal yapı ve tabakalaşma), nihayet süreklilik ve değişme faktörleri (toplumsal güç ve kontroller, değişme ve ideoloji) açıklanmaktadır. Eser, geleceğe dönük birkaç görüşle sonuçlanmaktadır: Orta-Doğu toplumlarını, kültürel çoğunluğu veya azınlıkları meydana getiren çeşitli gruplarda ayırdedici bir tarzda toplanmış bulunan faktörlerin karmaşıklık ve çeşitliliği ile karakterize etmek suretiyle o, ziyadesiyle otoriter bir homojenleşmeyi sürdürmeyecek olan bir «uyuşumlu toplum»un yolunu va'z etmektedir. Eser, oldukça aydınlatıcı birkaç tablo veya haritayı ihtiva etmektedir : ekonomik, demografik, ... ya da radyo ve televizyon yayınlarının yerleri ve güçleri.

O halde eserin yöntemi, mukadder olarak sınırlı bir biçim-

(31) Centre de Recherches sur l'Afrique du Nord d'Aix-en-Provence tarafından yayınlanmıştır, ed. du CNRS.

(32) C.A.O. Nieuwenhuijze, *Sociology of the Middle East, a Skocctaking and Interpretation* (Social, Economic and Politic Studies of the Middle East, C. I; Leiden, Brill, 1971, 819 s. (Haritalar, çizelgeler, indeks, bibliyografya). Aynı şekilde, bk.: *Social Stratification and Middle East*, Leiden, Brill, 1965; ve aşağıda dipnotu: 142.

de verdiği bilgilerden daha ziyade önem taşımaktadır: bu ihtiyat kaydı altında eser, bizzat kendi eleştirisini yürütmeye yönelik iyi bir temel el kitabını oluşturmaktadır. İslâmoloji tarafından halen ortaya atılan problemleri kucaklamaya çalışmakta ve dini, kültürün birliği içersinde yeniden bütünleştirmekte ve sosyolojik olarak yorumlamaktadır. Şu halde o, zımnen, ideolojik bir vaziyet alışını sunmakta ve İslâmın içten idraki ile dış görünüşü ve onun neticelerinin tahlili arasında giderek güçlü bir şekilde kendini hissettiren farklılığa işaret etmektedir.»

AŞKINLIKTAN TARİHİ - SOSYAL MATERYALİZME

Mamafih, derin araştırma bilgisi konusunda bile yorumlar çoğu zaman zihniyetlerin şahsî eğilimleri tarafından çarpıtılmıştır. Teklif olunan açıklama sistemlerinde manevî aşkınlık ve maddî «illiyet» mükemmel olmayan bir biçimde eklenmiştir.

Toplanmış manevî mesaj olan, Louis Massignon'un küçük derlemesi «Verilmiş Söz» (33) ün yeni baskısında Arapların bu «içten» kavranışı, onların en derin manâlarının keşfi olarak fışkırmaktadır, ki bu kavrayış, onlar için oldukça değerlidir ve onlar onu gerçekleştirmek ve yenilemenin son derecede güç olduğunu bilmektedirler (34).

Henry Corbin (35) in yirmi yıllık araştırmalarını geliştirdiği dört ciltlik abide (sadece ilk ikisi yayınlanmıştır), geniş manevî ansiklopedik bir eserdir: Fransa'da halen oldukça az bilinen İran müslümanlığının eşsiz bir idraki (36). İslâmiyet öncesi

(33) Louis Massignon, Parole Donnée, Paris, Union Générale d'Édition (Coll. 10/18), 1968. Aynı şekilde bk.: Louis Massignon, le Cahier de l'Herne, 1970.

(34) Abdullah Laroui, L'Idéologie arabe contemporaine, Paris, Maspéro, 1967, s. 121 - 122.

(35) Henry Corbin, En Islam Iranien. Aspects spirituels et philosophiques, Paris, Gallimard, C. I: Le shi'isme duodécimain, 1971, 332 s.; C. II: Sohrawardi et les Platoniciens de Perse, 1971, 384 s.; C. III: Les Fideles d'amour (basılıyor); C. IV (hazırlanıyor).

(36) Bk.: Adrien Maisonneuve'de, Henry Corbin tarafından yönetilen, mükemmel Bibliothèque iranienne tarafından yayınlanan metinler ve tercümelemler ve Centre d'études supérieures spécialisé d'Histoire des Religions tarafından düzenlenen, İmamiye Şiiligi hakkında Strazburg kollokyumu, Paris, P.U.F., 1968.

ve islâmi katkıları üstüste koyan ve külli bir felsefi dünya görüşü kuran, ancak ferdi murakâbenin verimliliğine imkân sağlayan İslâmiyet.

«Başlangıçtan itibaren Yazar, sünni kavramlara nisbetle şiiiliğin vurguladığı hususlara açıklık getirmektedir. Şiiilik için, (yerleşmiş bir giriş yoluna, bir tarıkata bağlı bulunmayı gerektiren) Sufilik ve her çeşit tarikatın dışında irfanı «bizzat kendi kendine tanıyan» bir kişide gelişebilen mistisizm arasındaki farklılık bu türdendir. Aynı şekilde kelâm (dogmatik ilâhiyat), felsefe (hellenistik felsefe) ve tasavvuf arasındaki üçlü sünni dengenin yerini orada, («Doğu hikmeti»nin büyük düşünürü) Sühreverdî'nin ışık doktrini olan işrak, felsefeye göre ne ise, tasavvufun da kelâma nisbetle o olduğu bir «dörtlü» almıştır. Netice olarak, Şiiiliğin zihinsel bütününden ibaret olan bizzatî «konu» Yazar'ı, yöntemlerini açıklamaya götürmektedir. O, içersinde şekillendiği çevre ile bir doktrini veya bir düşünceyi açıklama tarzı olarak historisizmi reddetmektedir: zira İranlı mistiklerin ekserisi zamanlarından ayrı olarak yaşamışlar ve ilâhî hikmet teosofilerinde zahir/batın, ezoterik/ekzoterik temel zıtlaşmasına imtiyaz tanımışlardır. Konu olarak o, temel dinî olayı yani inananın ruhunda cereyan eden kavramaya çalışmakta ve ondan yorum bilimi (hermenötik) inşasına açılan bir ezoteriğin fenomenolojisini meydana getirmektedir. İşte bu şekildedir ki, ekseriya Yazar'ın «ayna olayı» dediği şeyden yararlanmaktadır: yani, insanı, bizim için işletmek maksadıyla zorladığımız tecrübi hakikatin katıksız ve yoğun gerçekliği olan şeyle karşı karşıya bırakmak yerine, «bir aynanın içersinde görünen» «bir imajın önüne koyan bir dünyayı idrak tarzı; kısacası, «enkarnasyonist» tasalluda, sosyolojizan açıklamalara karşı çıkan ve «dosetizm»i hatırlatan bir «manevî gerçekçilik», bir dahili tarih.

Şiiiliğin temel telâkkisi şöyledir : Muhammed peygamberi devreyi tamamlamaktadır. (bunu sünnilik de tasdik etmektedir); fakat, Vahyin ihtiva ettiği sırlar oniki imamdan ibaret olan «Allah'ın dostları»nın bir devresi tarafından tedricen ifşa olunacaktır: Peygamber'in amcaoğlu Ali ve onun, Peygamber'in kızı Fatıma tarafından olan nesilleri. Onikincisi, 260/873 tarihindeki ortadan kaybolmasından beri gizli İmam'dır: aynı zamanda geçmiş ve muntazar olan, zamanın dışında bulunan

o (İmam), zaman içersinde yeniden görünmek suretiyle hasıl olacak dönüşü sonucu imamete mührünü yuracaktır. Zaten imam, hiçbir zaman dünyevi bir iktidarla mücehhez olmak zorunda değildir: onun görevi, bizzat kendisinin tanınmasına götürecektir olan manevi aşkı gerçekleştirmektir. O, rehber ve kutupdur; insanlar için Allah'ın şahidi ve Tanrı nezdinde insanların şahididir. İsraki hikmeti, Doğu hikmetini izleyen filozof Sühreverdi (C, II ona hasredilmiştir) tarafından, şehadetine kadar yaşatılan telâkki İslâmın içersinde (ona karşı olarak değil) Zerdüştlüğün sembiyozunu (senkretizmini değil) denemiştir. Yazar, metinleri anlama analizinin ötesinde, ruhların hareket tarzını anlatmaya çalışmakta ve büyüleyici görüntüleri açığa çıkarmaktadır : Zerdüşti zafer ışığı, Büyük Meleklerle müteallik nurların hiyerarşisi ve Eflâtuncu düşünce, yüzleri peçeli Hırka'nın bekçisi (Muhammed, Ali, Fatıma ve onların iki çocuğu Hasan ve Hüseyin), oniki imamın pleromu, «Kızıla boyanmış Baş Melek'in Hikâyesi», «Batı Sürgününün Hikâyesi»...

Zaten Yazar, İranlı zengin şii düşüncesini evrensel «kültürel devre»ye yeniden dahil edebilmek maksadıyla, genel kristoloji ile veya aralarındaki idraki kolaylaştıran bazı homotetik kavramlaştırmalarla yeniden kesiştirmeler ve karşılaştırmaları çoğaltmaktadır : irfan (gnose), hermetizm, Graal'in aranışı ve İranlı efsanevi kahramanların ışığı kovalaması, Soloviev veya Berdiaev'in Rus-Ortodoks felsefesi, v.s. Daha derinlemesine olarak o, üç İbrahimi dalda müşterek olan «Kutsal Kitap olayı» ile meşgul olmaktadır : bir kutsal metinden itibaren manâların çiçeklenmesi, ki Yazar'a göre, temeli hafifletici bir senkretizm değil, fakat tüm Ehli Kitab'ın yani Kitap ailelerinin derin ezoterizmi olan bir «İbrahimi ökümenizm»i davet etmektedir.

Sezgici idrâk ve dehanın bitişik düzeylerinde Doğu ve Batı arasındaki birbirine ulaştırıcı şura erişler, işte bu şekilde sunulmaktadır. Bu perspektiflerin genişliğine aşinalık kesbetmemiş okuyucu belki de önce Henry Corbin'in daha kısa ve daha öğretici olan «İslâm Felsefesinin Tarihi»ni okuyabilir (37).»

(37) Henry Corbin, Histoire de la philosophie islamique, Paris, Gallimard, 1964, 383 s.; Terre Céleste et corps de résurrection. De l'Iran maz-déen à l'Iran shi'ite, Paris, Bucnet-Chastel, 1961 (Coll. «La barque au

Birbirine intikaller ve eklemleşmeler, Yahudî menşeli şarhiyatçılar tarafından da araştırılmaktadır: içlerinden ikisi, yirmi yıl içersine sıralanmış bulunan incelemeleri cilt halinde toplamak suretiyle araştırmalarının ve aynı zamanda meşguliyetlerinin ana mihverini tedrici entellektüel icmaller halinde sunmaktadırlar: İslâmiyet ve Yahudiliğin, ideolojik ve tarihi olarak birbirlerini etkileme veya bir arada bulunma tarzları. Abraham Geiger'in «Yahudilik ve İslâm» (38). kitabının yeniden baskısı, S. D. Goitein (39) ve Erwin J. Rosenthal'in (40) daha yakın tarihlerdeki araştırmalarına ışık tutmaktadır:

«Bir ilk cilt, Yahudiliğe yönelik incelemeleri toplamaktadır. İkincisinde Yazar, iki din arasında, yüzyıllar boyunca meydana gelen sayısız entellektüel etkileşimler üzerinde ısrar etmektedir: kelâm (dogmatik ilâhiyat) ın Kitab- Mukaddes'in yorumu üzerine olan etkisi; veya (bize ancak Yahudice çeviride erişmiş bulunan Eflâton'un Cumhuriyet'i üzerine İbn Rüşd'ün «Yorum»u (yukarıda) gibi) temel Arapça metinler bu türdendirler. Daha derinlemesine olarak o, Yahudilik ve İslâmiyetin aynı büyük güçlkle karşı karşıya kaldıklarını öne sürmektedir: değişmez bir vahyi kanunu beşeri akılcılıkla uyuşturmak. Bu nedenle, şayet onların, toplumun temeli olmak bakımından hukuk anlayışları, kendilerine yunani-hellenistik düşünceye açılma imkânı vermekte idiyse de, bununla birlikte bir dini kanun üzerine temellenmiş, Devlet ile bir «nomos», bir beşeri «kural» üzerine temellenmiş yunan «polis»ini aşılmaz bir farklılık birbirinden ayırmaktadır. Cildin birinci bölümü, bu problemeye büyük müslüman düşünürlerden bazıları tarafından verilmiş bulunan cevaplara ayrılmış bulunmaktadır: İbn Haldun, İbn Bacce, İbn Rüşd, Farabi... Daha kısa olan ikinci bölümü oluşturan incelemeler, modern devlette siyaset ve dinin uzlaş-

---

soleil»). Aynı şekilde bk.: Henri Sérouya'nın en şematik incelemesi: La Pensée Arabe, Paris, P.U.F., 1960 (Coll. Que sais-je?) ve Marijan Molé, les Mystiques musulmans, Paris, P.U.F., 1965.

- (38) Abraham Geiger, Judaism and Islam, 1898 (M. Pearlman'ın Önsöz'ü ile yeniden basılmıştır), New York, Ltav Publishing Houses, 1970.
- (39) S.D. Goitein, Studies in Islamic History and Institutions, Leiden, Brill, 1966.
- (40) Erwin J. Rosenthal, Studies Semitica, C. II: Islamic Themes, Cambridge University Press, 1971 (University of Cambridge, Oriental Publications, No: 17), XV-222 s. (indeks).

tırılması veya muhtemel ayrılışı problemini tartışmaktadır. Dinleri ne olursa olsun, ülkenin tüm vatandaşları arasında tam bir eşitlik kurmak eğiliminde olan, nasyonalizm tarafından, karmaşık bir biçimde davet olunan ayrılık: bu durumda azınlıkların statüsü değerli bir gösterge oluşturmaktadır. Yazar, «müslüman ideoloji»nin malül bulunduğu yorumların çokluğuna işaret etmekte ve formel müslüman kurullar ve kurumlara dayanan «İslâmi Devlet» ile müslüman ahlâk ve kültür üzerine temellenmiş bulunan «Müslüman Devlet»i birbirinden ayırmaktadır (41).»

Şu halde, şayet medeniyetlerin yayılması ve ekonomik ilişkiler arasında geniş bir karşılıklı bağımlılık gerçekleştirilirse, müslüman politik ve sosyal tarihin çeşitlenmeleri ve cemaatler arası münasebetler üzerine olan mülâhazalar ihtiraslardan uzaklaşmış ve daha objektif kılınmış olacaktır. S.D. Goitein (yukarıda), Kahire'nin Geniza'sının meşhur kaynaklarını (kelimesi kelimesine bir sinagogun arşivler koleksiyonu) kullanmak suretiyle geniş ölçüde bu yolu izlemiştir ve oradan o, «Orta çağda -yani XI. yüzyılda- Akdeniz dünyasının birliği» sonucunu çıkarmaktadır. Daha sentetik ve daha sistematik bir tarzda Maurice Lombard, ölümünden sonra yayınlanmış olması sebebiyle kendisi tarafından yeniden gözden geçirilmemiş bir eserde, bu birliği kuran müslüman atılımının oldukça materyalist bir görüntüsünü sunmaktadır (42).

«Araplaşma (geniş vüs'attaki bir ticarî dilin yayılması) ve islâmlaşma (cizyeden kaçmak maksadıyla ihtida, ki aynı zamanda müslümanların ödemesi gereken vergi kurumunu da beraberinde getirmektedir). Yazar'a göre, Samileşme veya doğulaşmadan daha az anlamlıdır. Bizanslı ve Fars izlerini sürdüren ve eski dünyanın üç büyük kuşağı olan üç kıta'nın kavşagındaki berzahlar bölgesi, Orta Asya ve Akdeniz Batısı arasında geniş bir deniz ve kervan ağı ile bağlanmış bulunan şehirlerin genişlemesi ve üstünlüğü elde etmesi suretiyle, senkretik

(41) Aynı yazarın: *Islam in the Modern National State*, Londra, Cambridge University Press, 1965.

(42) Maurice Lombard, *l'İslam dans sa première grandeur (VIII. - XI. yüzyıllar)*, (Nouvelle Bibliotheque scientifique), Paris, Flammarion, 1970 245 s. (Haritalar ve şemalar).

eski Şarkın, Fars imparatorluğunun, sonra Hellenistik krallıkların şehir medeniyetinin inkişafıdır. Bu görüşe göre, İslâmın altın çağları, sadece İslâm medeniyetinin menşesinde bulunmaktadırlar: «aynı zamanda onlar, çok daha uzun bir tarihin; daha önce İskender imparatorluğu içersinde bir an için yeniden gruplaşmış olup, insanlığın en eski medeniyetleri olan, eski Doğu'nun şehir medeniyetlerinin tarihinin varış ve -şimdiye kadar doruk- noktasıdır.» Onlardan sonra, ekseriyetle ekonomik sebeplerle İslâm dünyasının çözülmesi başlayacaktır : geniş bir para ekonomisinin kurulmasına imkân vermiş bulunan, İran sarayları ve Bizans kiliselerinden alınan altın stokunun erimesi; denizcilik ve madencilğin güçsüzlüğü ve dolayısı ile şehirler arasındaki ticarî akımların ve yollar üzerinde sağladıkları emniyetin zayıflaması sonucuna sürükleyen ağacın ender olarak bulunması, v.s.»

Gerçekte pek çok yazarlar, şüphesiz tartışmalı bir şekilde, İslâm tarihinin maddi sebeplerini aydınlatmaya ve onun ideolojisinin oluşması ve yayılmasını somutlaştırmaya çalışmaktadırlar : W.H. Montgomery Watt (43), Yves Lacoste (44) ve Maxime Rodinson (45) bu gruba dahildirler. Onların eserlerinin M. Gaudefroy-Demonbynes'in «Muhammed» adlı kitabının yeni baskısı (46) ile bir mukayesesi kat edilen yolu aydınlatmaktadır.

- (43) W. Montgomery Watt, *Islam and the Integration of Society*, Londra, Routledge and Paul Kegan, 1961 (Maxime Rodinson'un tahlil ve tenkidi: «Une étude sur l'Islam», ASR, 15, 1963, s. 137) ve ASR, 15, NO: 180; *Muhammad, Prophet and Statesman*, Oxford University Press, 1961; *Mahomet*, Paris, Payot, 1962 (iki cilt halinde toplanmıştır: *Muhammad at Mecca* ve *Muhammad at Medina*).
- (44) Yves Lacoste, *Ibn Khaldûn. Naissance de l'histoire, passé du Tiers-Monde*, Paris, Maspéro, 1966.
- (45) Maxime Rodinson, *Mahomet*, Paris, Seuil, 1968, 2. baskı; *Islam et Capitalisme*, Paris, Seuil, 1968; «Bilan des études muhamadiennes», *Revue historique*, janvier, 1963, No: 465, s. 169.
- (46) M. Gaudefroy-Demonbynes, *Mahomet*, Paris, Albin Michel, 2. baskı, 1969; aynı şekilde bk.: Francesco Gabrieli, *Mahomet*, Paris, Albin Michel, 1965 (coll. *Le Mémorial des Siècles*); Roger Arnaldez, *Mahomet* (coll. *Philosophes de tous les temps*), Paris, Seghers, 1970.

IDEOLOJİK ALEVLENMELER

Böylece, Jacques Berque'in meşhur tabiri ile, modern zamanların Arap tasası bir değişmeye uğramaktadır. Artık o, yalnızca yabancıya karşı hak davasında bulunma ve teknik ve ekonomik farklılıkların karşılaştırılmasından ibaret değildir. Arapların, bu temel problemle doğrudan doğruya karşılaşmaları ölçüsünde o derinleşmektedir; alışılmış olarak kabul edilen müslüman modeller modern oluşla bağdaşabilirler mi? Talep edilen uzlaştırmalar, temel prensipler çerçevesine dahil bulunmaktadırlar?

Daha da geniş biçimde, teşkilatlanmış toplum olarak Araplar, siyasi, sosyal, iktisadi, edebî, felsefi v.b. yollar ve doktrinler aracılığı ile, kendi geçmişleri ve geleceklerini aydınlatan bir «Weltanschauung» (dünya görüşü)u tanımlamaya çalışmaktadırlar.

Sık sık, incelenmiş bulunan bu doktrinler, modern arap veya müslüman «siyasi düşüncelerin tarihlerinin» doğuşuna imkân vermişlerdir: Albert Hourani, W. C. Smith ve Leonard Binder'in eserleri (47). Ancak, metinlere müracaat kaçınılmaz olmaktadır. Seçme parçalardan oluşan derlemeler ve bir kısım ana eserlerin tercümesinin dökümanter yararı buradan ileri gelmektedir. Samia A. Hanna ve George H. Gardner tarafından yayınlanan ve klâsik yazarlardan seçilmiş bulunan «Arab Socialism» bu türdendir (48).

-
- (47) Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*, Londra-New York-Toronto, Oxford University Press, 1962, 403 s.; W. C. Smith, *l'Islam dans le monde moderne* (çev. Guimbretière), Paris, Payot, 1962, 387 s.; Leonard Binder, *The Ideological Revolution in the Middle East*, New York, Londra-Sidney, John Wiley, 1964. Aynı şekilde bk.: R. N. Frye (yay.), *Islam and the West*, La Haye, Mouton, 1957; Harold Ingram, *The Yemen, Imams, Rulers, and Revolutions*, Londra, John Murray, 1963; Kenneth Cragg, *Counsels in contemporary Islam*, Edinburg University Press, 1965.
- (48) Samia A. Hanna ve George H. Gardner (yay.), *Arab Socialism, A Documentary Survey*, Leiden, Brill, 1989 (Aziz S. Atıya'nın Önsözü), 418 s. (Bibliyografya).

«Arap aydınlarının uzun zamandan beri tanıdıkları sosyalizm -iştirakiye-, halk kitleleri arasında sadece yirmi yıl kadar bir zamandan bu yana, 1948 savaşını kaybetmiş rejimlerin başarısızlığının mahkûm edilmesi ve bağımsız Arap halklarına has bir ideoloji oluşturma arzusu tarafından yayılmıştır. Onun tarifi, eski müslüman dayanışma, karşılıklı sorumluluk, ortaklaşa gayret..., prensiplerinin tasdiki ile ate felsefelerinden az çok sıyrılmış bilimsel sosyalizmler arasında dalgalanmaktadır.

İlk bölümde naşirler, arap sosyalizminin, en işlenmiş değilse bile en meşhuru olan ve devrimi içeren ancak sınıf mücadelelerini reddeden ve üretim vasıtalarının kollektif mülkiyetini hafifleten Nasır sosyalizminin unsurlarını açıklamaya çalışmaktadırlar. İkinci bölüm, meşhur fakat artık eski reformist yazarlar olan Abdüh ve Afgani'nin; laiklik taraftarı filozoflar olan Salâma, Mûsâ, Şumayyil, Kavâkibi veya Halid Muhammed Halid'in bazı parçalarının; Mişel Eflak'ın Ba'asçı sosyalizminin ve Bûrgibanın Desturcu sosyalizminin temelini teşkil eden metinlerin veya 1962 deki Birleşik Arap Cumhuriyeti Anayasa'sının İngilizce tercümelerini vermektedir. Bu tarihi yazılar, aktüel formasyondan çok, Arap sosyalizmi kavramının doğuşuna atıfta bulunmaktadırlar: derlemeler, yakın tarihlerdeki Cezayirli, Filistinli veya Suriyeli doktrinlerden (49) ve aynı şekilde Ben Barka (50) gibi devrimci sosyalistler veya marksistlerin çalışmalarından habersizdirler.

Enver Abdülmalik'in antolojileri (51), gayet kısa fakat daha yakın tarihlere ait, daha çeşitli ve hakim politik özelliklerine

-
- (49) André Mandouze, *La Revolution algérienne par les textes*, Paris, Maspéro, 1961; Maxime Flory ve Robert Mantran, *les Régimes politique des pays arabes*, Paris, P.U.F., 1968.; Dustûr, *Aperçus sur les constitutions des Etats arabes et islamiques*, Leiden, Brill, 1965; Mişel Camau, *La Notion de démocratie dans la pensée des rignets maghrébins*, Centre de recherches et d'études sur les Sociétés méditerranéennes (Charles Debbash'ın Önsözü), Paris, C.N.R.S., 1971, 562 s. (Bibliyografya, indeks).
- (50) Mehdi Ben Barka, *Option révolutionnaire au Maroc. Ecrits politiques*, Paris, Maspéro, 1966, 184 s.
- (51) Anouar Abdel Malek, *Anthologie de la littérature arabe contemporaine*, C. II: *Les Essais*, Paris, Seuil, 1965, 485 s. (Bibliyografya, indeks); ve *La Pensée politique arabe* (coll. Politique), Paris, Seuil, 1970, 378 s. (Bibliyografya, indeks).

göre sınıflanmış seçme parçalardan ibarettirler : fondamantalizm ve müslüman entegrizmi, nasyonalizm, hüviyet, iktidar, Arap birliği ve nihayet sosyalizm ve Filistin sorunu. Girişte kendi tercihlerini açıklayan naşir, münevverin halkla temasındaki klavuz rolü ve siyasi ve milliyetçi radikalleşme eğilimleri üzerinde ısrar etmektedir.

O,bu yöntemi, «Modern Mısır» (gerçekte XIX. yüzyıl: Mehmet Ali'den İngiliz işgaline) hakkındaki eserinde (52) aydınlatmakta; Avrupa'ya açılma (basın, edebiyat, liberalizm, Saint-Simonizm, eğitim...) ve bizzat kendisinin yeniden formülleşme yoluyla Mısır toplumu içersinde milli ideolojinin teessüsünü tasvir etmektedir. Burada dinler sosyoloğunun dikkatlerini, Muhammed Abdüh ve Tahtavi'nin çelişkili etkilerinin karşılaştırılması konusuna daha da büyük bir önemle yöneltmesi gerekecektir: Yazar'a göre, reformist olan birincisi, bizzat kendi düşüncesinin mantığı ile fondamantalizme ve Nasır'ın askeri rejimi ile zafere erişen, ılımlı ve elitçi bir evrimin kabulüne kaymaktadır; vatansever ve mütefekkir olan ikincisi, Mısır'da sosyalizmin gerçek öncüsüdür.

Şu halde Yazar, Mısır'daki oluşum üzerine tarihi-sosyal bir analizden ziyade, (tamamen Marksisme atıfta bulunmak suretiyle) ideolojik veya politik unsurların muhtemel gelişme durumlarının değerlendirilmesine yönelmiş bulunmaktadır. Bu anlamda, pek çok yazarları tahlil eden bu kitap, çağdaş Arap doktrinlerinin takdimleri arasında yer almaktadır.»

Genellikle bu takdimler, harici siyasi ve ideolojik tercihlere göre, modernist, reformist yahut tredisyonalist, liberal, teknokrat veya sosyalist gibi şekillerde yani, şu hale göre, bir ilk seviye itibariyle düzenlenmiş bulunmaktadırlar. Bununla birlikte onları, bir üst düzeyde, karşıt tercihleri muhtevaları ve sonuçları içersinde meczeden homotetik saiklenmelere göre eklemek mümkündür. Zira, bu tezdalar arasından, düşünürler ve arap «failler» (actants) üçlü bir hedefi amaçlamaktadırlar: geçmişe nisbetle kendini derinleştirmek, dışarıyı ile yüz-

(52) Anouar Abdel Malek, *Idéologie et renaissance nationale, L'Égypte moderne*, Paris, Anthropos, 1969, 575 s. (Bibliyografya, sözlük, indeks).

leşmek ve geleceğe yönelik projeksiyonları aracılığı ile kendini aşmak (53).

Binaenaleyh, görünüşte gayri mütecanis bazı sosyal ve entellektüel olayların, Arap-müslüman toplumlara, muhtemel gelişmelerin şokları ve evrimleri arasında, kendi kendilerini dengelemeye izin veren bir tür düzenlenmede (combinatoire) hiçbir vakit toplanıp toplanmayacaklarını araştırmak caiz olmaktadır (54). Bu bakımdan Araplar, tarihi görüşlerinin alanını genişletmektedirler. Onlar önce, XIX. yüzyılın sonundan itibaren, siyasi aksiyon ve ideolojik yeniden formülleşmesi birleştiren kişilere atıfta bulunmak suretiyle, bizzat kendi kendilerinin bir tarafına yöneldiler. Onların içersinden yüzyılın başlangıcına ait bir kısım tanınmış metinler yakın tarihlerde Batı dillerine tercüme edilmiştir : Şeyh Muhammed Abdüh'ün «Risale et. Tevhid»i (55), Salâmâ Mûsânın «Terbiye»si (56), İbn Bâdis'in «Kur'an Tefsiri» (57), Muhammed İkbâl'in «Câvid-Nâme»si (58) bu türdendir (Aynı şekilde Krş. Ziya Gökalp'in Türkçülü-

-
- (53) Jean - Paul Charnay, «Les Courants réformateurs de la pensée musulmane contemporaine», in Normes et valeurs dans l'Islam contemporain, par J. Berque, J. - P. Charnay ve ötekiler, Paris, Payot, 1966, s. 225 - 246; «Dynamique de la pensée musulmane contemporaine», L'Homme et la Société, No: 17, nisan 1970, s. 243 - 253 (ingilizce tercüme, France - Asie, No: 197, 1969, s. 147 - 158); «Une trajectoire arabe. Du rejaillissement culturel à l'affirmation économique», Actes du Colloque sur «la Renaissance du monde arabe», Université de Louvain, Duculot, 1972, s. 38 - 46.
- (54) Jacques Berque, J. - P. Charnay ve ötekiler, Normes et valeurs dans l'Islam contemporain, Paris, Payot, 1966; L'Ambivalence dans la culture arabe, Paris, Anthropos, 1967.
- (55) Cheikh Mohammed Abdou, Risâlat al-Tawhid, Exposé de la religion musulmane (çev. B. Michel ve cheikh Moustapha Abdel Raziq), 1925 baskısının tıpkı baskısı, Paris, Geuthner, 1965, 147 s.
- (56) Salâmâ Mûsâ, The Education (çev. L. O. Schuman), Leiden, Brill, 1961, 287 s.
- (57) Ali Merad, Ibn Bâdis, commentateur du Coran (coll. Bibliothèque d'Etudes islamiques), Paris, Geuthner, 1971, 267 s. (C.N.R.S.'in desteği ile basılmıştır). Aynı şekilde Ali Merad, le réformisme musulman en Algérie de 1925 à 1940. Essai d'histoire religieuse et sociale, Paris - La Haye, Mouton, 1967.
- (58) Mohammed Iqbal, le livre de l'Eternité (Djâvid - Nâmâ) çev. Eva Meyerovitch ve Mohammed Mokri), Paris, Albin Michel, 1962.

ğün Esasları) (59). Ancak reformist zihniyet, tüm tarihlerine nisbetle yerlerini belirlemek isteyen genç kuşaklar nezdinde halen nisbi bir düşmeye uğramaktadır. Tersine şimdi, kimliğinin arayışı içerisinde bulunan Arap aydını için bir klâsik yazar pırıldamaktadır: tarihçi, sosyolog ve tarih felsefecisi İbn Haldun, araplığın bir tasdik döneminde ve tabii «illiyetler»e imtiyaz tanımak üzere dini sahayı inanç alanına itmek eğiliminin gösterildiği devrede, pek çok yankılar uyandırmaktadır. Onun harekete geçirdiği pek çok yorumlar ve atıflar (60) buradan ileri gelmektedirler. Meşhur «Mukaddime»sinin iki yeni tercümesi (61) ve *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique Septentrionale* (62) (Berberilerin ve Kuzey Afrikanın Müslüman Hanedanlarının Tarihi)nin yeni baskısı bulunmaktadır.

KOLLEKTİF YIRITILMALAR

Fakat bu heyecan verici yeniden inşalar, bazıları için müslüman sosyal ahlâkın bir inkârı olan değişmelerin idrâkine çarp-

-
- (59) Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism* (çev. Robert Devereux), Leiden, Brill, 1968, 141 s.; Aynı şekilde krş. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964.
- (60) Bk.: Georges Labica.; *Le Rationalisme d'Ibn Khaldûn. Naissance de l'histoire passé du Tiers-Monde*, Paris, Maspéro, 1966; Nassif Nassar, *la Pensée réaliste d'Ibn Khaldûn*, Paris, P.U.F., 1967; Mohammed Aziz Lahbabi, *Ibn Khaldûn*, Paris, Serghers, 1968; İbn Haldûn üzerine kolokyumun bildirileri, *Faculté des lettres et des Sciences humaines de Rabat, Kazablanka, Dâr al-Kitâb yay.*, 1962; ve makaleler: Mohammed Talbi, «İbn Khaldûn, le sens de l'histoire», *Studia Islamica*, 1967, XXVI, s. 73-148; Jean Poncet, «D'Ibn Khaldûn au sous-développement. Une démystification de l'histoire makhrébin», *la Pensée*, No: 131, şubat 1967, s. 32; Abdelkader Zghal, «la participation de la paysannerie maghrébine à la construction nationale», *Revue Tunisienne des Sciences sociales*, No: 22, temmuz 1970, s. 125-161; Jean-Paul Charnay, «Modèle théorique de l'histoire socio-culturelle musulmane. les dialectiques maghrébines d'Ibn Khal'dûn», communication au Congrès de Malte, nisan 1972, s. p.
- (61) İbn Khaldûn, *The Muqaddimah, an Introduction to History* (çev. Franz Rosenthal), Londra, 1958, 3 C.; İbn Khaldûn, *Discours sur l'histoire universelle (al-Muqaddima)*, (çev. Vincent Monteil), Beyrut, coll. UNESCO d'Quvres représentatives, Série arabe, 3 C., 1967-1968.
- (62) de Slane tercümesi, Paris, Geuthner, 4 C., yeni baskı, 2. basım, 1968.

makta ve kollektif yırtılmaları sürüklemektedir. İmdi, İslâmiyet arılığa susamıştır. Onun abdest sistemi ve şehirciliği, işlenen hatalara karşılık verme tarzları ve bizzat mukaddes cihadı, öncelikle müslüman hayatı «engellemek» tehlikesinde bulunan istilâcı ifsadın bir köşeye kısıtılması için vasıtadılar. Sadece politik bakımdan değil, metafizik olarak da sömürgeleştirme Arap toprağı için kirlenmeden ibaretti. Bir zaman için kurtuluş savaşları arılaştırma şekli olarak gözüksüler. Ancak bağımsızlıklar, hiç değilse teorik ve ideolojik olarak müslüman toplumları kendi kendilerinin hakimleri kılmaktadırlar: bu durumda onlar, ahlâki bakımdan bizzat kendileri karşısında sorumlu bulunmaktadır ve kendilerinde şiddetlenen burkulmaların acı bir biçimde şuuruna ermektedirler. Kadının durumunun gelişmesinin ortaya çıkardığı sert tartışmalar ve buna yapılan engellemeler ve geleneklerle deliller arasında şiddetlenen zıtlasmalar bunu göstermektedirler: doğum kontrolü, yaşam biçimleri, şehirselleme yapı, elbise ve kadının çalışmasının değişiklikleri ile ilişkili kılma suretiyle, kişisel statüye yapılan klâsik atıflar gitgide canlanmaktadır (63).

Geleneksel ailevi ilişkilerin kararsızlığı ve yeniden şekillenmesi, genel toplumsal oluşum ve yeni sosyo-ekonomik inşalarda klâsik islâmi değerlerin değişmesi hakkındaki daha geniş istifhamlardan birini oluşturmaktadır (64). Gelişmenin yavaş olması halleri, üretici bir sermayenin güçlkle toplanması, uluslararası ticaret veya yardımın tarzları, yeni toplumsal tabaka-

---

(63) Germaine Tillion, *le Harem et les Cousins*, Paris, Seuil, 1962, 218 s.; Nefissa Zerdoumi, *Enfant d'Hier*, Paris, Maspéro, 1970; Fadela M'Rabet, *la Femme algérienne, ve les Algériennes*, Paris, Maspéro, 1969; Farouk Benatia, *le Travail Féminin en Algérie: département d'Alger*, Cezayir, SNED, 1970, 272 s.; Judith Djamour, *The Muslim Matrimonial Court in Singapore*, Londra, The Athlone Press, 1968; Cora Vreede de Study of Muslim Women's Life in Northern India, *la Haye*, Royal Vangorcum Ltd., 1968; Sabine Dirks, *la Famille musulmane turque*, Paris-La Haye, Mouton, 1969; Jean-Paul Charnay, «Condition féminine et rapport sociaux dans l'Islam Contemporain», *Cahiers de l'Orient contemporain*, No: 77, ekim 1969, s. 4-6 ve No: 78, aralık 1969, s. 4-7; «La Musulmane dans la ville moderne», *Politique Etrangère*, No: 2, 1971, s. 141-145.

(64) Jacques Austruy, *l'Islam face su développement économique*, Paris, Editions Ouvrières, 1961.

ların oluşumunu belirlemekte ve onların üyelerinden bazıları için iktidar veya hileli kazanç teşebbüslerini artırmaktadırlar. Ve, Singapurlu mümtaz bir alim olan Seyyid Hüseyin Alatas bir «çürüme sosyolojisi» nin taslağını kurmaktadır (65) :

«Yazar, bir gözlemden hareket etmektedir : bağış, yapılan hizmetler mukabilinde ödenen karşılık ve teminatlı himaye ilişkileri; geleneksel toplumlarda ahlâki bakımdan kabul gören toplumsal davranışları meydana getirmektedirler. Bahşiş, her şeyden önce zenginliklerin dağılım ve el değiştirme türüdür. Ancak, sömürgeleştirme ve bağımsızlık, devletin idarî ve ekonomik bünyesi, orada genel düzenlemelerin kişilerin fiiline önceden kendini zorla kabul ettirdiği ve tüm isteklere eşit şanslar tanımayan, çok daha insani fakat çok daha rastlantıya bağlı eski şahsî münasebetleri bir kenara attığı sanayileşmiş ülkelerden kaynaklanan yapılar ve zihniyetleri gizlemektedirler. Halbuki, kalkınma için harcanan meblağlar, pek çok bankalar ve teşkilatların yaratılması, halen pek çok kimselerin iştahlarını tahrik etmektedirler: pek çok devlet memurları, orta düzeyden kadrolar, bir «burjuva» ve «modern» hayat seviyesini muhafaza edebilmek için bir «yeraltı» mesleğini icra etmek zorundadırlar ve baskılar ve tehlikelere boyun eğmektedirler. Bir burkulma oradan ileri gelmektedir : bozulma ile itham etmek (terimin Batılı ahlâki manâsında) halen çoğu zaman söz konusu çevrede normal davranış gibi gözükmektedir. Bu durumda Yazar, evrensel olay olan ve suçluluk kavramından farklı olan bozulma mefhumunun, ancak böyle bir topluma atıfta bulunarak sosyolojik bakımdan tanımlanabileceği kanaatini öne sürmektedir. Kuşkusuz o, Lasswell, Rogow ve Sorokine'in (66) teorilerini hatırlatmaktadır. Fakat o, müslüman toplumlarda «kadi» (hakim) nin düzenleyici fonksiyonunu (67) ve büyük dini

(65) Syed Hussein Alatas' The Sociology of Corruption. The Nature, Function, Causes and Prevention of Corruption (Harold D. Lasswell'in Önsözü), Singapur, Donald Moore Press, 1968, IV - 87 s.

(66) Aynı şekilde karşı. Jeannine Verdès - Leroux'un yakın tarihlerdeki Scandale financier et antisémitisme catholique. Le krach de l'Union générale, Paris, éd. du Centurion, 1969; Maxime Rodinson'un incelemesi: «De l'histoire de l'antisémitisme à la sociologie du scandale», Cahiers Internationaux de Sociologie, No: 49, temmuz 1970, 143 s.

(67) Krş. Jean-Paul Charnay, La Vie Musulmane en Algérie d'Après la Jurisprudence de la première moitié du XX. siècle, Paris, P.U.F., 1965, böl. «le Cadi: confesseur de l'Islam ou fonctionnaire subalterne», s. 273 - 290.

figürler olan Buda, İsa, Muhammed, Kabir, Ramakrişna..... nin örneğini de der-hâtır etmektedir».

Böylece müslüman topluluklar, Batı'nın toplumsal ilişkilerinin soyutlaşmasının tersine, karşılıklı ilişkiler ve kendi kendini himayelerin daima karmaşık ağının fert için gerçekleştirdiği bu doğrudan doğruya temas, karşılıklı tanışma, sıcak kucaklaşma duygusunun muhafazayı temenni etmektedirler. Müslüman toprağında yaşayan bir kimse, her zaman için kendisine kucak açan ve başına üzücü bir durumun arız olmaması maksadıyla onun «sorumluluğunu yüklenenler»in ona tahsis ettikleri hüsnü kabul ve teselli davranışları karşısında, onlarla hiç bir şekilde bağdaşmayan idari veya beşeri çevreler ve zihniyetlere çarpılmıyacağını bilse, meftun olacaktır...

Bu bağdaşmazlıkların hepsi, sayısız burkulmaları sürüklemektedir. Pek çok ekonomik, politik, sosyal ve entellektüel faktörlerin bunun kaynağında buldukları aşıkardır. Bununla birlikte bu burkulmalar, müslüman site için, müslüman ülkelerin en spektaküler bazı dramlarını kızıştıran bir skandaldır. Gerçekten mümin için veya daha doğrusu müslüman menseli insan için dilemma sadece egzistansiyel —onun toplumdaki yeri— değildir, fakat bu toplümün özünü yani onun düzenleyici (regülâtör) tarzlarının ve medeniyet eserlerinin tabiatını ilgilendirmektedir.

«Richard P. Mitchell'in eseri (68), Mısırlı meşhur İhvan-ı Müslimin cemiyetinin tarihi, teşkilatı ve inancını göz önüne sermektedir. Kurucusu Hasan el-Banna' onu önce Kanal bölgesindeki İsmailiye'nin çevresine yerleştirir. O, Mısır'da yayılır ve İkinci Dünya Savaşından sonra iki siyasi güçten biri olarak gözüktür. Özellikle sömürgecilik döneminin son yıllarının ekonomik, sosyal ve politik tıkanıklığı ve Filistin'de Mısır'ın aşığılanmaları sonucu yoksun düşmüş halk tabakalarından taraftarlar toplayarak o, öteki milli güç olan, liberal ve parlamenter burjuvazinin temsilcisi Vafd ile açık mücadeleye girer. Ara-

(68) Richard P. Mitchell, The Society of Muslim Brothers, Londra, Oxford University Press, 1969, XIX-349 s. (Bibliothèque arabe et occidentale, Hindistan). İhvanı Müslimin hakkında aynı şekilde bk.: Christina Phelps Harris, Nationalism and Revolution in Egypt. The role of the Muslim Brotherhood, Londra - Paris, Mouton, 1964.

lık 1948 de başbakan Nokraşı Paşa'nın katli ve şubat 1949 da Hasan el-Banna'nın kazaen (kışkırtma suretiyle?) ölümü ile doruk noktasına erişen bir bombalı süikastler ve siyaset adamlarının öldürülmesi serisi buradan ileri gelmektedir. Cemiyet çözülme ve kıyım uğrar. Onun dramatik devrim anlayışı kendisine, bazıları gizlice ona girmiş bulunan bağımsız Subayların 1952 den sonra, iktidarı ele geçirmeleri sırasında, yeniden doğmasını sağlar: iki hareketin toplumsal kaynakları, burjuvazi ile cüz'i bir sapmayı sunmaktaydılar. Fakat, Nasır'ın politikası ve doktrini, Müslüman Kardeşlerin bütüncül bir islâmi siyaset ümidinden çok uzaktı: ekim 1954 te Nasır'ı öldürme teşebbüsünü altı idam ve yeni bir fesih izlemiştir. Cemiyet, 1966 da üç idam ve yüz kadar tutuklama ile sonuçlanan bir entrika ile yeniden gün yüzüne çıkar.

Yazar, daha sonra hareketin yapılarını incelemektedir. Doktrini aşılama (eğitim: terbiye) yoğunudur; Arap dilinin hayran bırakan takt'i usulü ile terennüm edilen kollektif ezgiler, enerjileri güçlendirmektedirler: «Allah bizim maksadımızdır. Peygamber rehberimizdir. Kur'an anayasamızdır. Mücadele yolumuzdur. Allah için ölüm en tatlı ümittir. Allah en büyüktür, Allah en büyüktür.» Cemiyete giriş, dereceli olarak, aynı zamanda güçlü bir hiyerarşi ve bir disipline göre gerçekleşmektedir. Bir hız kesme sistemi, temel «aileler»i klanlar» ve sonra da «gruplar» ve orada siyasi gözü açıklık ve ibadete nezaretin uygulandığı «katibe»ler (Allah'ın hizmetkârlarının taburu) halinde düzenlemektedir. İzciler ve Müslüman Kızkardeşler üniteleri tamamlamaktadırlar. Gizli bir cihaz, güç eylemlerini yerine getirmektedir. Cihad (kutsal savaş) kavramı, biri klâsik: gayret arzusu, ötekisi dramatize: Hasan el-Banna'nın heyecan verici tabiri ile «ölüm san'atı olan, iki vecheyi birleştirmektedir.

Yazar böylece, müslüman takvanın en asil ve en müsamahakâr faziletlerine davet suretiyle bir iyimserliği, insanın ahlâki reformunu va'z eden bir eğilimin, nasıl yavaş yavaş, iktidarı ele geçirmek ve kendisine, taraftarlarının orada yaşamayı arzu ettikleri şu başlangıçtaki İslâmiyetin çelişkisi ve karikatürü gibi görünen toplumsal düzeni yıkmak için politik alanda faaliyet göstermeye ve orada şiddeti alevlendirmeye sürüklendiğini göstermektedir. Bu durum, Yazar'a göre, derinliğine olarak kaçınılmaz bir biçimde «laikleştirici» olan reformist bir

nasyonalizme doğru gidişlerinde Arap toplumlarını saran derin huzursuzluğun belirtisidir. «Tez» ve hipotez» arasındaki bu ardarda gerilimler ona, müslüman toplumların değişmez bir hareketi olarak görünmektedirler.»

Alt-Kit'a'nın nedeniyetleri ile doğrudan doğruya temas halinde bulunan Hintli müslümanlar, bu tür gerilimlere daima boyun eğmişlerdir (69). 1947 bölünmesi modern bir devleti, Pakistan'ı yaratmak suretiyle onları kurtarıyor gibi görünmekteydi. Onun politikası ve bünyesi, şer'i teşkilat üzerine değilse bile, hiç olmazsa İslâmın prensiplerine dayanmaktaydı. Fakat Pakistan, Pencab, Gucurat ve Bengal (70) arasındaki tarihi-toplumsal farklılaşmalardan ve siyasi-ekonomik tutarsızlıklardan (71) ileri gelen kendine has gerilimlerle karşı karşıya idi ve ve bu gerilimler, Aziz Ahmed tarafından yakın tarihlerde yayınlanan kolektif bir esere göre (72) idareci tabakaları, İslâmiyeti, dengesiz bir kapitalist yığınanın hizmetinde harekete geçirmiş bulunan bir Pakistanda, iyice alevlendirilmiş bulunmaktaydılar:

«Bu kitap, altı yazarın konuya açıklık getirici katkılarını toplamaktadır: üç Batılı ve üç Asyalı, fakat hepsi Kanada veya Amerikan üniversitelerinde öğretim üyesi. Ülkenin birliği, milliyetçiliği, Hindistan'ı reddi ve İslâma atıfta bulunması sayesinde teminat altına alınmış gibi görünmekteydi. Bu birlik, doğudaki ve batıdaki iki eyaletin kültürel, etnik ve ekonomik gayri

-
- (69) Aziz Ahmad, *Studies in Islamic Culture in the Indian Environment*, Oxford, Clarendon Press, 1964; *An Intellectual History of Islam in India*, Edinburgh University Press, 1969; S. Abid Husain, *The destiny of Indian Muslims*, Londra, Asia Publishing House, 1965; M. Mujeeb, *The Indian Muslims*, Londra, George Allen and Unwin, 1967; Manzourul Haq, *les Musulmans en Inde*, Paris, Information Service of India, 1966.
- (70) Satish C. Misra, *Muslim Communities in Gujarat*, New York, Asia Publishing House, 1964; A. F. Salahuddin Ahmed, *Social Ideas and Social Change in Bengal, 1818 - 1835*, Leiden, Brill, 1965; Qureshi, *Etudes sur l'Evolution Intellectuelle chez les Musulmans du Bengale*, Paris - La Haye, Mouton, 1971.
- (71) Leonard Binder, *Religion and Politics in Pakistan*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press, 1963; Freeland Abbott, *Islam and Pakistan*, New York, Cornell University Press, 1968.
- (72) Aziz Ahmed (yay.), *Religion and Society in Pakistan*, Contribution to Asian Studies (C. 2, temmuz 1971), Leiden, Brill, 1971, 104 s.

mütecantlığı tarafından tehdit edilmekteydi. Hindistanla münasebetlerin istikrar kazanmasından itibaren İslâmiyet, Pencap ve Bengal arasındaki yegâne bağ halini almaktaydı. Şüphesiz, 1967-68 yıllarından itibaren doğu Pakistan'a daha çok sermaye ayrılmıştır: zira her iki eyalette güçlü bir burjuvazinin menfaatlerinin benzerliği, güçlendirilmiş birliğin teminatı gibi görünmektedir. Fakat, batı Pakistan'da sermaye küçük bir kapitalistler tabakası lehinde sür'atle yığılmaya başlar. Bu kapitalistler, -tıpkı Max Weber zamanının büyük patronları gibi- dini eğitimi işçileri arasında yayarlar, camiler inşa ederler ve görevlilerinin ücretini öderler. Nahoş bir şekilde, katkıcılardan biri (Hafız Malik), İslâmiyetin kapitalizmi haklı göstermek üzere kullanılmasını yerer: o, kapitalizmin doğuşu ile protestanlık arasındaki korelasyon hakkındaki Weber'in tezlerini yeniden ele alır (73) ve bağımsızlıktan itibaren, ulema ve batıllaşmış yöneticilerin dini düşünce ve ekonomik uygulamanın elbirliği yapmasının, «orta sınıf» (middle class) içersinde üretim araçlarının özel mülkiyeti ile, Harvard ve Ford Vakfı tarafından gönderilen iktisatçılardan müteşekkil bir ekip tarafından etkilenen Devlet'in kendisine yatırımını finanse ettiği tahvillerin bazılarını sattığı serbest teşebbüs arasındaki uygunluk düşüncesini nasıl yerleştirdiğini göstermeye çalışmaktadır. Bu durum, Yazar'ın, sadece Lahor'daki yarı resmi Institute of İslâmic Culture (İslâmi Kültür Enstitüsü) da ve Yazar'a göre bırakınız yapsınların ve jandarma-Devlet'in şampiyonu meşhur fondamantalist Ebul-Alâ Mevdudî'de değil, fakat aynı zamanda Gulam Ahmed Perviz'de de keşfettiğini sandığı tutumdur. Bu sonuncusu (Gulam Ahmed Perviz), şok tesiri uyandırıcı başlıklı bir kitapta, bir islâmî köy komünleri planının taslağını yapmaktadır: Mao Çe Tung ve Kur'an (74), fakat onun «müslüman sosyalizmi» hükümetin «social welfare» ini aşmayacaktır.

Bu durumda İslâmiyet dayanılmaz gerilimlere boyun eğmektedir. Tüm siyasî partilerin yardıma çağırıldığı İslâm dini,

(73) Bu tartışmalı konu hususunda karşı: Archives de Sociologie des Religions, No: 15, 1963 teki, Allan W. Eister, Syed Hussein Alatas, Norman Jacobs ve W. F. Wertheim'in incelemeleri.

(74) Ghulam Ahmad Parweez, Mao Tse Tung Awr Quran: Communism Kay Falsafah-i Jindgi Awr Qurani Falsafah-i Hayat Ka Taqabli Jai-za, Lahor, Adarah-i Tulu-i Islam, 1967.

artık siyaset adamlarını ve iktidarı ele geçiren askerleri meş-
rulaştırmaktadır: fakat, dinin klâsik öğretileri ile modern eko-
nomik liberalizm ve teknolojinin içerdği sorunlar arasındaki
ahenkleştirmeler gerçekleştirilmemiştir (75). Tepki olarak, bazı
pakistanlı çağdaş düşünürler -Mevdudi bu türdendir- başlan-
gıçtaki en saf İslâmiyete bir dönüşü övmektedirler: Muham-
med çağının ve sadece Kur'an İslâmiyeti. Genel prensiplerinin
gücünü artırmak maksadıyla onlar, İslâmiyeti her türlü mütea-
kip ilâvelerden ve hattâ hadislerden (Peygamberin işleri ve ha-
reketlerine dair, hemen sonraki şahitler tarafından nakledilen
rivayetler) arındırmak istemektedirler. Bu durum, Sünniliğin her
zamanki pozisyonlarının ötesine geçmekte ve Yazar'a (Sheila
Mc Donough) göre ilk reformcuların iyimserliğine nisbetle ye-
ni bir ümitsizlik işaretini meydana getirmektedir: Gulam Ah-
med Perviz bu gruptandır. Pakistan'da din ve toplum arasın-
da görünüşe göre paralel bir gelişme buradan ileri gelmektedir:
toplumun en güçlü bağı oluşturan din, onunla gittikçe bütün-
leşmekte (bu ikisinin ayrılığını tesis eden Kemâl Atatürk'ün
Türkiye'sinin tamamen tersine bir örnek), fakat onun tüm tad-
sızlık ve çelişkilerine maruz kalmaktadır. Kitabın yayınlanma-
sından sonra meydana gelen, Pencap ve Bengal arasındaki hazin
yırtılış, 1947 deki ilk taksime yeni etnik, ekonomik ve kül-
türel boyutlar ilâve etmek suretiyle anî olarak gayet derin bir
gerilimin sonuna işaret etmektedir.»

Endonezya tersine yavaş yavaş, fakat kendi öz demografik
varlığına erişen bir yeneden dengelenme bahasına homojen-
leşmektedir:

«Üç bölümde B.J. Boland (76), Endonezya siyasi mücadele-
sinde (1945-1955) İslâmın rolünü, daha sonra bizzat müslü-
man cemaat içersinde (1955-65) ortaya çıkan gerilimler ve ye-
niden dengelenmeleri ve nihayet 1965 ten yani Sukarno'nun
düşmesi, askerler tarafından iktidarın alınması ve komünistle-
rin kökünün kazanmasından itibaren «Yeni Düzen»de İslâ-
miyeti incelemektedir.

(75) Shaykh Mahmud Ahmad, Economics of Islam, Lahor, Sh. Muhammad
Ashraf, sonuçlu baskı, 1968.

(76) B. J. Poland, The Struggle of Islam in Modern Indonesia, La Haye,
Martinus Nijhoff, 1971 (Verhandelingen, Van Het Koninklijk Institut
Voor Taal), VIII-283 s. (Bibliyografya, indeks, ilâve metinler).

Harry J. Benda'nın (77) tezlerini yeniden ele alan Yazar, Japon işgalinin dini kendi menfaatinde, ancak küçük burjuva ve literalist «santri» şeklindeki anlatımında kullandığını ifade etmektedir. Bu nedenle Mukavemet, Cakarta Anayasasında (1945), Pantja Sila başlığı altında toplanmış bulunan ve fonksiyonu ne şer'i bir teokratik devlet kurmak (İhvan-ı Müsliminin ümidi), ne İslâmiyetin temellerine doğrudan doğruya bir atıf (Pakistanlı hazin bindirme burkulma ile neticelenmiştir) ta bulunmak değil, fakat devlete ait ve ferdi teşkilatlanma ve eylemin ilhamlanması ve ılımlı düzenlenmesinden ibaret bulunan meşhur beş ilkeyi hazırlar. Hollandalılarla savaş «kutsal birliği» destekler: NASAKOM (Nasionalis, Agama (din) ve Kommunis) ve iktidarın Sukarno lehinde temerküz ettirilmesi. Bağımsızlıktan sonra o, Yazar'a göre, bir «divide ut impere» (böl ve yönet) politikasını uygular. Takım adaların çok dinli durumu dolayısıyla onun, İslâmiyet üzerine temellenmiş bir devlet kurmayı reddi (1953), Masjumi (önemli müslüman parti) ile arasının bozulmasını ve bu parti ile hükümet kampını oluşturan bir başka önemli müslüman parti olan N.U. (Nahdatül -Ulema) arasında sert münakaşaları sürükler. Eylül 1955 te Parlemantodaki koltukların % 43,5 unu elde eden bu teşekküllerin seçimlerdeki başarısızlıkları buradan ileri gelmektedir: % 85 i müslüman olan bir ülke için skandal. Darul-İslâm'ın isyanı da buradan kaynaklanmaktadır: İhvan-ı Müslimin gibi bir İslâmi Devlet'e davet ederek ve Japonlara karşı gerillalar, yoksul sınıflar ve Endonezya'nın en çok islâmlaşmış kesiminde Sumatra'da Atjen- taraftarlar toplayarak o, «kutsal savaş için bir önder»e kadar yoğun bir dini propagandaya girişir (78). Bunalm, 1950 da Atjeh'in özerkliği, kısacası Endonezya'nın geri kalan kısmından ziyade, hakkında karar verilmiş bölge için islâmiyeti yaşamak üzere özel bir rejimin kabulü ile yatıştır.

Daha sonra Sukarno, 1955 ten 1965 e kadar «güdümlü demokrasi» uygular. Din bakanının davranışı, eğitimin ve mevzuatın islâmi vechesinin güçlendirilmesi hususundaki büyük

(77) Harry J. Benda, The Crescent and the Rising Sun, La Haye - Bandung, 1958.

(78) Mohammed Asjad Thalib Labis, Tuntunan Perang Sabil, Medan, 1948 (Hollandalılara karşı), 1957 de Penuntun Perang Sabil başlığı altında yeniden yayımlanmıştır: merkezi hükümete karşı.

tartışmalar partileri karıştırır: Cakarta Anayasasının zihniyetini yayan, NASAKOM'a karşı çıkıyor demektir. Samimi bir şekilde reformist olan, ancak Yazar'a göre, giderek yakınları olan bozulma ve polis arasında tecrid edilmiş bir duruma gelen başkana rağmen, «dindar kapitalistler»e ve «köylü hacılara saldıran PKI (komünist) ve müslüman partilerin (bilhassa Masjumi) orduya nüfuzu arasındaki gittikçe sertleşen zıtlasma buradan kaynaklanmaktadır. (30 eylül 1965) Hükümet darbesi (böl. III) bazan dinî bir ödev gibi ve hattâ cihad eylemi olarak takdim edilen, komünistlerin ezilmesi (80.000 ve 500.000 arasında ölü?) ve askerler ve güçlü müslüman öğrenciler Derneğinin üyeleri ve çoğunlukla toprak sahibi ailelerin çocukları, «pesantrèn»ler ve medreseler (islâmî ilk ve yüksek okullar) den çıkışlı «1966 kuşağı'nın genç delikanlıları tarafından bir «yeni tarikatın» kurulması da buradan ileri gelmektedir. Dramın gerçek sebepleri ve şartları halen tartışmalıdır, fakat bir başka yazar İhvan-ı Müslimin için olduğu gibi- «müslüman cemaatin artan mahrumiyetini» hatırlatmaktadır (79), zira rejim, iktidarın islâmî karakterini vurgulamaksızın yabancı yatırımları (REPELITA planı) desteklemektedir.

Eser, daha sarıh bazı noktaların incelenmesi ile tamamlanmaktadır: siyasi temeller ve müslüman kanununun somutlaştırılması, Atjeh, dinî el kitapları, müslümanlar ve hıristiyanlar arasında (bazan güç) ilişkiler. Zaten o, derin sebeplerin araştırılması ve dinî, ekonomik ve sosyal faktörlerin bir münasebete konulmasından ziyade, olayların ardarda sıralanışının tarihi bir tasvirini sunmaktadır. Bununla birlikte Yazar, ilkin mukavemetin başlıca kozlarından biri olan İslâmiyetin ve dinin, daha sonra partiler arasında mücadele kanıtı haline geldiğini ve bu durumun son derece kolaylıkla ortaya çıktığını, öyle ki sonuçta onun çeşitli anlatımlarının Endonezyada farklı toplumsal tabakalara bağlanabileceğini kabul ve ifade etmektedir.

Müslüman çoğunluğun ezici bir durumda bulunduğu, özellikle Cava'da, bir sosyolog, Clifford Geertz (80), «santri» müs-

(79) Allan A. Samson, «Islam in Indonesian Politics», Asian Survey, aralık 1968. Aynı şekilde bk.: Arnold C. Brackmann, Indonesian Communism, a History, New York, Praeger, 1963.

(80) Clifford Geertz, The Religion of Java, 1960; Islam Observed, Religious development in Morocco and Indonesia, New Haven ve Londra, 1968

lümanları (şer'i eğitim yapan bir dini okul çıkışlı: ekseriya küçük tacirler veya orta düzeyden mülk sahipleri) ve «abagan» müslümanları (ister halen Cavalı senkretik mistisizmle meşbu kitlelerle ilişkili olsun, isterse kendi kendileri hakkında «müslüman fakat fanatik değil» (yani sıkı bir biçimde dinî ödevlerine bağlı değil) diyenler veya oldukça tuhaf bir şekilde, aralarında halktan çıkmış belli bir sayıdaki siyaset adamları da bulunan, «istatistik müslümanları» (Muslim-Statistik) olsun) arasında bir ayırım yapmaktadır. Fakat (kişiler düzeyinde daima daha da çeşitlenebilecek olan) bu ayırım, dindar orta sınıfları (middle class) ve «priyayi»leri yani aristokrasiyi, Hint takım adalarının yerilerince spesifik bir medeniyet halinde yeniden formüllemiş bulunan, Hint yarımadasının kültürel geleneklerini en güzel bir şekilde sürdüren soylular sınıfını tamamen içine almamaktadır: «gamelan» müziği, Mahabarata ve Ramayana'nın -çoğunlukla stilize edilmiş bir biçimde alaylı- şiirlerini temsil eden gölge tiyatrosu (wjang purna), «serimpi» dansları, gayet güzel «batik» kumaşları, Borobudur mâbedinin budist mimarisi: orta Cava'nın prens saraylarının ortaya çıkardığı büyük yaratmalar. Ve şayet, Endonezyalı en meşhur diplomat ve profesörlerden biri olan H. M. Rasjidi (81), kendisinde müslüman ortodoksluğun derin şuuru ve Endonezya kültürünün engin muhabbetini ahenkleştirebiliyorsa da, sosyo-politik bunalımlar; burkulmaların derinliğini göstermektedir (82).

Sosyolog değil de (Hristiyan ilâhiyatçı olduğunu ifade eden Yazar, yöntemini şu şekilde açıklamaktadır: müslüman ideolojik temel ile onun fiili tarihi gerçekleştirmeleri arasındaki inhiyafı incelemek. O, filan din tarafından öne sürülen inançlar sistemine nisbetle öteki dinlerin değerlendirilmesi şeklinde tanımladığı bir «dinler teolojisi» teklif etmektedir. Böyle olunca, Endonezya'da, geleneksel Cavalı senkretizm, Yazar'a göre, kanunla-

(81) H. M. Rasjidi, Mengapa aku tetap memeluk Agama Islam, Cakarta, 1968; Islamdan Indonesia Dizaman Modern, Cakarta, 1968, Profesör Rasjidi, Louis Massignon yönetiminde, tantrizm ve sufilik üzerine bir tezi savunmuştur.

(82) W. F. Wertheim, Indonesian Society in Transition, La Haye, 1969; Vincent Monteil, Indonésie, Cenevre, Horizons de France, 1970. Aynı şekilde Tran Buu Khanh'in giriş mahiyetindeki eserine bk.: L'Indonésie, Introduction à une décolonisation, Brüksel, Centre pour l'étude des problèmes du Monde musulman contemporain, 1965.

rı Kur'an vahyi tarafından yıkılmamış fakat aşılış olan kitâbiyün (ehli Kitab: Yahudiler ve Hıristiyanlar) için İslâmiyetin karışık tutumu ile bağdaşmaktadır. Böylece bir «müslüman dinler ilâhiyatı» belki de «hıristiyan dinler ilâhiyatı»ndan daha kolaylıkla dinlerin karşılaştırmalı bir tedkikini ortaya koyabilir; ve o, kendisine iki «tür»ün yarı yolunda imiş gibi görünen bir broşürü zikretmektedir (83).

DEFLASYON VE DİNİ FÉRDİLEŞME

Şüphesiz bütün dünyada İslâmın gerçekliği ve üstünlüğünü (84), düşüncesinin daha rasyonel, medeniyetinin daha insani özelliklerini (85) ve aynı şekilde Batı Orta Çağının ona olan borcunu göstermek amacıyla sayısız telif ve halk tipi yayınlar dinî tartışmayı sürdürmektedirler. Gerçekte, islamologlar ve müslüman dinî problemlerin derinliğini değilse bile şiddetini azaltmak eğilimindedirler. Lübnana hasredilmiş bulunan çalışmaları bu hususta önemli ipuçları sunmakta ve bir feodal sistemden kırsal yapılara dayalı bir Lübnan'a ve daha sonra da orada sınıfların mücadelesinin ortaya çıktığı bir Lübnan'a geçiş göstermektedirler:

«Dominique Chevallier (86) ve Toufic Touma (87) nin, XIX. yüzyıl Lübnan'ı üzerine temerküz etmiş bulunan iki komşu tezinden birincisi, vakıfalar ve akımların birbirine girişmesine, olayların terkihi mânâsına ve ilişkilerine imtiyaz tanımaktadır.

(83) A. Mukti Ali, Ilmu Perpanderingan Agama, Lokjakarta, 1965.

(84) Pariste bazı yayınlar: Le Monde islamique, La Pensée chiite, culturelle, religieuse et morale. Aynı şekilde krş.: İki Ahmediyye'nin yayınları özellikle Islamic Review. Ahmediyye hakkında bk.: H. J. Fisher, Ahmediyyah, a Study on Contemporary Islam on the West African Coast, Oxford University Press, 1963.

(85) Abd al-Rahman Azzam, The Eternal Message of Muhammad, New York, Devin Adair Co., 1964.

(86) Dominique Chevallier, la Société du Mont-Liban à l'époque de la révolution industrielle en Europe (coll. Bibliothèque archéologique et historique XCI, Paris, Geuthner, 1971, 365 s.

(87) Toufic Touma, Páysans et Institutions féodales chez les Druses et Maronites du Liban du XVII. siècle à 1914 (Publications de l'Université Libanaise, section des Etudes historiques, XXI), Beyrut, 1971, 2. C 862 s. (Bibliyografya, indeks, söziük, haritalar, resimler).

İkincisi, sosyal tarihin sayısız incelemelerine dayanmakta olup, Lübnan'ın iki dini cemaati olan Dürziler ve Maronilerin ayakta kalma ve evrim faktörlerini tedkik etmektedir. Dağ engebesi tarafından himaye olunan bu cemaatler, müslüman çevrenin baskısına maruz kalmaktadırlar. Onlar, bazı dönemlerde Lübnan'ı toparlayıp bir araya getiren (XVII. yüzyılda Fahreddin II Maan veya XIX. yüzyılın başında Beşir II Şehab böyledirler) büyük derebeylerin gücü veya mehareetine ve araziye müteallik yükümlülükleri yavaş yavaş kemiren köylülerin sabrına dayanarak özel durumlarını sağlamlaştırırlar. «Derebeylik şafağı» yüzyılın ortasından itibaren sökmeye başlar: 1830 daki Mısır işgalini 1842 de doğrudan doğruya Osmanlı idaresi, fakat aynı zamanda 1858 deki Tanios Şahin köylü isyanı tarafından bağımsız bir Lübnan'ın yeniden birleşmesi hususundaki başarısızlıklar izlerler. 1860 ta dürziler tarafından hıristiyanların katliamı büyük Devletlerin müdahalesi ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından oldukça karmaşık bir özerkliğin verilmesi sonucuna götürür: Türk genel yönetici (mutasarrıf, bilhassa kaymakam ve müdür), vergileri paylaştıran ve köylerin seçtiği şeyhler arasından çıkan büyük idari meclis. Bu durumda onlar, büyük ailelere paralel olarak, Lübnan toplumunun sağlam yapılarından birisi olmaktadır: bu durum, Maroni kilisesinin önemini de teminat altına almaktadır. Toplumsal kontroller ve şiddeti azaltılmış ve dengelenmiş güçler arasında bazan çatışmaya kadar varan olağan üstü karmaşıklık buradan kaynaklanmaktadır: hiyerarşik ilişkiler, paternalist gelenek ve müslüman etkiden daha tutarlı bir hukuk sistemine geçen her cemaatin hukuku, mülkiyet rejimi, bağımsızlığın garantisi olmak üzere toprağın gerçek mülkiyeti. Sonuç olarak, yazar, üç örnek hayatı zikretmektedir: milliyetçi gazeteci Hayrullah, Maroni patriği Elias Hoyek, İslâmın ve nasyonalizmin havarisi, dürzi emir Şekip Aslan. İki savaşın girdabı içersinde, onların tecrübeleri ve politikaları arasından, Lübnan'ın yapılarının yeniden şekillenmesinin ve halen çarpışan güçlerden burjuvazinin, şehir tirmanışının, ekonomik değişikliklerin, libanizmin ve arabizmin oyununun düzenlemesinin taslağı çizilmektedir.»

Jacques Couland'ın, iki savaş arasında Lübnan'da sendikal hareketin sosyal tarihi, dini cemaatlerin fonksiyonunun azalmasını doğrulamaktadır:

«Marksist tercihlerini gizlemeyen Yazar (88), dahili diyalektik (Lübnan toplumuna nisbetle) ve global diyalektik halinde (Manda yönetiminin evrimi, sınıfların yeniden şekillenmesi üzerindeki yankıları ve patronlar ve burjuva sınıfına sunduğu eylem modeline nisbetle), meslek dayanışması üzerine temellenmiş bulunan lonca veya karşılıklı yardımlaşma tipindeki eski mesleki derneklerden modern sendikacılığa geçişi tasvir etmektedir. O, dini kriterlere dayalı cemaatler olan «tavaif» üzerine temellenmiş bir siyasal yapı ile istikrarsızlığa götüren bir iktisadi tekâmül arasındaki antinomileri göstermektedir. Her türlü dini akide temelini reddeden komünist partisinin rolü ve devrimci sendikalist tercih üzerinde ısrar etmektedir.»

Zira, kültür milliyetçiliği, kentleşme ve «läikleşme»ye olan eğilimler, halihazır durumda güçlenmekte, ancak eski toplumsal çatlaklarla kesişmekte ve halen karmaşık olan homojenleştirmeler muhalefetlerin doğumuna vesile olmaktadır (89). Paradoksal bir biçimde, sosyo-ekonomik yeniden katmanlaşmalara paralel olan dinler arası hoşgörü, azınlıktaki dini grupların bilinci ve kendine has özelliğini dağıtmaktadır:

«Beslenme, gıda ile ilgili yasaklar ve onların, hristiyan cemaatlerin en eskisi ve en spesifik olanlarından biri olan Kıpti cemaatinin inanç ve ibadetine göre düzenlenmesi hakkındaki geniş bir monografide Cérés Wissa Wassef (90), ibadetler ve dini ayinler takvimini, işler ve mevsimlik tüketimle ilişki ha-

(88) Jacques Couland, *le Mouvement syndical au Liban, 1916 - 1946* (Jacques'in Önsözü), Paris, Editions Sociales, 1970, 453 s. (Bibliyografya, haritalar, indeks). Aynı şekilde bk.: *l'Eveil du Monde Arabe*, Paris, Editions Sociales, 1984; *Israel et le Proche-Orient Arabe*, Paris, Editions Sociales, 1969.

(89) Jean-Paul Charnay, «Pouvoir et Bourgeoisie Arabe, le contrepoint libanais», *Culture et Développement, Revue Internationale des Sciences du Développement*, Université catholique de Louvain, IV, 1, 1972, s. 57-75.

(90) Cérés Wissa Wassef, *Pratiques rituelles et alimentaires des Coptes* (Publications de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire, publié avec le concours du C.N.R.S.). Kahire, 1971, 444 s. (Bitkilerin ve mutfak eşyalarının listesi. Yemek tarifeleri derlemesi. Indeks, Bibliyografya. Fotografılar).

line koymakta; dini bayramları, ailevi merasimleri tasvir etmekte; beslenme ve onun psikolojik idraki ile ilgili atasözlerini der-

lemektedir. Son bölümde o, kıptî mutfağının muhafazası veya basitleştirilmesi ve onun cemaate aidiyet tarzı olarak anlama üzerine aktüel gelişmelerin toplumsal kökenlerini incelemektedir.»

Oysaki bu azınlık cemaatleri, şahsiyetlerini kaybetmekten ve siyasî çalkantıların karşı tepkisine maruz kalmaktan korkmaktadırlar. Robert M. Haddad tarafından gerçekleştirilen, onların rolünün sistemleştirilmesi buradan kaynaklanmaktadır (91):

«Yazar, hıristiyan cemaatlerin hayatiyetlerini idame ettirmelerinin sebepleri ve fonksiyonlarını belirlemeye çalışmaktadır. Maronî, Melkite, v.s. cemaatleri. O, bir toplumsal diyalektik taslağını çizmektedir bu gruplar, güçlü bir şekilde teşkilatlandığında, müslüman çoğunluğun dili ve kültürünü benimsemekte, fakat kendilerine daha büyük bir eşitlik sağlayan fikirleri, değişme veya zayıflama halinde oraya dahil etme ümidini daima kuvve halinde de olsa muhafaza etmektedirler. Böylece onlar, bir tür karmaşık sembioz yoluyla, Arap-müslüman düşüncenin sürekli yeniden inşasına iştirak eder bir durumda oldukları halde, bizzat kendi kendilerinin muhafazasına katkıda bulunmaktadırlar. Bir arşiv araştırmasına dayalı bir tarihi göz atışa girişen yazar, onların Batı'dan gelen ideolojilerin girmesinde oynadıkları role işaret etmektedir: hellenistik düşünce, Osmanlı İmparatorluğunun çöküş döneminde milliyetçiliğin yeniden doğuşu ve halen marksizm.»

Tez, ilgililer arasında yayılmıştır ve Nahd'a (edebî rönesans)nın büyük isimleri, Ba'as'ın kurucusu Mişel Eflâk veya en radikal filistin teşekkülünün lideri Corc Habaş ve onun Filistin Kurtuluş Halk cephesi tarafından temsil edilmektedir. Sadece, marksist tercihleri doğrulayan filozoflar (Röne Habaşi) veya araştırmacılar ya da denemecilerin (Enver Abdülmalik) veya yahut hukuki teknikler seviyesinde inkâr edilemeyecek olan fakat şeriatın sosyo-kültürel fonksiyonu ve manâsının (ve sadece normatif değil) hukuk-ötesi düzeyde oldukça tartışmalı

(91) Robert M. Haddad, Syrian Christians in Muslim Society. An Interpretation, Princeton University Press, 1970, 118 s. (İndeks).

olan (92), müslüman hukukun din-dışı pozitifliğini vurgulayanların çalışmalarının (93) zihniyetini hatırlatmakla yetinilecektir.

Zaten, milliyetçi veya marksist Arap yazarlar, jüdaizme değil de siyonist devlete hücum ettikleri sürece dini tartışmaları yumuşatmakta (94) ve ideolojik ve sosyo-politik bakımlardan çekimsizlikleri kendilerini güç durumunda bırakacağından, hristiyan azınlıkların arap tezlerine katılmaları ölçüsünde, hristiyan medeniyeti ülkelerinin kamu oylarının desteğini sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu açıdan, katolik hiyerarşinin (bilhassa kardinal Duval ve Bab el-Ued ve Hüseyin-Dayı'nın eski papazı, bugün Konstantine'nin piskoposu rahip Scotta), Cezayir'in bağımsızlığı lehinde tutum takınması, Vatikan, Tunus ve Cezayir arasında yeni ilişkiler, tüm müslüman anayasalar tarafından din hürriyetinin genel kabulü ve mezheplerin değilse bile büyük kiliselerin Mağrib'te ve Yakın-Doğu'daki misyoner faaliyetlerine son vermesi, dini münasebetlerin ihtirastan arınmasına katkıda bulunmuşlardır. Klâsik misyonlar, Güney-Doğu Asya'da, özellikle Endonezyada (yukarıda) belki de daha çok sükutla karşılanmaktadırlar.

Şüphesiz, Filistin'de vahye dayalı üç din arasındaki bazı bağlayıcı noktalar etrafında birleştirme teşebbüsleri gerçekleştirilmiştir. Bazı eserler, büyük halifelerin son derece hoşlandıkları medeni münazaraları hatırlatan «yuvarlak masa» türlerini tahakkuk ettirmişlerdir. Orta Çağa ait hristiyan, yahudi ve müslüman felsefi metinlerin veya dua formüllerinin ya da

-
- (92) Jean - Paul Charnay, «Amplitude sociale et logique de la norme musulmane», in Charles Perelman, (yay.), La Règle de Droit, Centre National de Recherche de Logique, Brüksel Etablissements Emile Bruylant, 1971, s. 142 - 158; «Dialectique entre droit musulman et juridisme industriel», Mélanges J. Schacht, Studia Islamica, XXXII, 1970, s. 77 - 87.
- (93) Chafik Chehata, Etudes de Droit Musulman (Michel Alliot'un Önsözü. Travaux et recherches de la Faculté de Droit et de sciences économiques de Paris, série Afrique, No: 7), Paris, P.U.F., 1971, 256 s. Aynı şekilde bk.: Yvon Linant de Bellefond, Traité de droit musulman comparé, 2 C., Paris - La Haye, Mouton, 1965.
- (94) Sabr Abu Nidhal, la lutte armée et l'impérialisme, I. la Bataille du 6 juin 1967, Paris, l'Herne, 1970. Aynı şekilde bk.: tezler: A. R. Abdel Kader, le Conflit Judéo - arabe, Paris, Maspéro, 1961 şe le Monde arabe à la veijlle d'un tournant, Paris, Maspéro, 1966.

peygamberliğin karşılaştırılması bu türdendir (95). İbrahim geleneği, Efes'in Yedi Uyuyanları Louis Massignon'un düşüncesi ve sıcak teşvikine mazhar olmuşlardır. Onun ölümü, müslümanlar arasında hiçbir zaman büyük bir güce erişemeyen bir hareketi zayıflatmış gibi görünmektedir. Zaten, insan ve peygamber olan İslâmiyet'in Mesih'i, tecessüd etmiş Tanrı olan hristiyan Mesih'i ile temelden gayri kabili kıyas olarak ortaya çıkmaktadır ve şayet hristiyan Araplar Hristiyanlığa bir Arap yolunun açılmasına -Arap aynasında bir Hristiyanlık- gönüllü olarak çalışıyorlarsa (96), sınıf mücadelelerinin dini muvazelenelerin yerini alacağı bir toplumda toptan bir ortadan silinmeden de zımmen korkmaktadırlar.

Tersine, hristiyan temaların müslümanlar tarafından kullanılması temelde, dayanılmaz bir acı veren somut politik ve psikolojik durumlara, saygı duyulan sembollerin uygulanmasından ibaret olmaktadır. Meselâ, liberal ümitlerin iflâsını ilân eden Tevfik el-Hakim'in «Mağara İnsanları» (97) piyesinde Yedi Uyuyanların uyku-ölümü, yavaş yavaş Mısır'ın bahtsızlığının ona temessül ettiği, Cefa (Passion) hakkında mülâhazalardan ibaret olan Kemâl Hüseyin'in «Haksız Site» si (98) veya Filis-

- (95) Ralph lerner ve Muhsin Mahdi, (yay.), *Mediaeval Political Philosophy Source book*, Toronto, 1963; Kenneth Cragg, *Alive to God. Muslim and Christian Prayer*, Londra, Oxford University Press, 1970; *Islam* (kollektif), *Studia missionalis* (Roma), PUG, 1961; John K. Cooley, *Baal, Christ and mohammed. Religion and Revolution in North Africa*, New York, Rinehart and Winston, 1965; M. Arkoun, H. Askari, M. Hamidullah, H. Hanefi ve ötekiler, *les Musulmans. Consultation islamo-chrétienne entre sept musulmans de grands pays de l'Islam: Hindistan, İran, Mısır, Cezayir, Fransa*, Paris, Beauchesne, 1971 (coll. *Verse et Contreverse*), 140 s.; Christopher Hollis ve Ronald Brown-Rigg, *les lieux saints. Monuments juifs, chrétiens et musulmans de la Terre sainte*, Paris, Hachette, 1971 (coll. *Sites archéologiques*), 224 s.
- (96) Michel Hayek, *le Mystère d'Ismael*, Tours, Mame, 1964; *le Christ de l'Islam* (sunulmuş, tercüme edilmiş ve ilâveli metinler), Paris Seuil, 1959; 286 s.; *Liturgie maronite, Histoire et textes eucharistiques*, Tours, Mame, 1964; Y. Moubarac, *l'Islam*, Paris, Casterman, 1962.
- (97) Tawfiq al-Hakim, *Théâtre arabe* (çev. A. Khédry ve N. Costandi), Paris, Nouvelles Editions Latines, 1950.
- (98) Kamel Hussein, *City of wrong, a Friday in Jerusalem* (Kenneth Cragg'ın tercümesi ve Girişi), New York, The Seabury Press, 1966, 225 s.

tinli devrimci ve halk şiirinde (99), özellikle Mahmud Dervis (100) te görülen vatanın Çarmıha gerilişi bu türdendirler. Cefa (Passion) veya Çarmıh'ın bu yeniden ele alınışları, Massignon tarafından Hallac'ın kaderinden çıkartılan ahenkli sesleri (101) hiç çınlatmamaktadırlar... ..

Bu durumda dini faktörler çöküş halindedirler? İstisnalar bir yana (102), Arap veya müslüman sosyologların bu problemleri gayet ender bir şekilde ele almakta olmaları vakıası (103) (tasavvufi, felsefi veya reformist doktrinlerin dolambaçlarının dışında) (104), sadece toplumsal baskı, kamu oyu veya dahili gerilimlerin, bazan tersine sebeplerle, müşahhas bir şekilde ele alınan derinlemesine bir inceleme (105) karşı çıktıklarını ve anti emperyalist ve sınıf çatışmaları sorunlarının ana problemler olarak gözüktüklerini (106) kanıtlamaktadır. Gerçekte istihfamlar ortada durmaktadırlar: André Demeerseman'ın eseri bunu ispat etmektedir:

- (99) Abdellatif Laâbi tarafından seçilmiş şiirler: *La Poésie Palestinienne de Combat*, Honfleur, Pierre - Jean Oswald, 1970, 155 s.
- (100) Olivier Carré, «Un poète galiléen de la Croix, Mahmud Darwich», la lettre, ağustos - eylül 1971.
- (101) Hallac'ın masignon-sonrası bir yorumu için krş.: Rogèr Arnaldez, *Hallac ou la religion de la croix*, Paris, Plon, 1964.
- (102) Abdelwahab Boundiba, *A la Recherche des normes perdues*, Tunus, Bureau de Recherches sociologiques, 1967, 199 s.
- (103) Bk. meselâ, Hasan Nawaz Gardezi, (yay.), *Sociology in Pakistan*, Lahor, Puncab University Press, 1966, 149 s.; Pakistan Sociological Perspectives, Pakistan Sociological Association tarafından yayınlanmıştır, Lahor, 1968, 277 s.; *Etudes de Sociologie tunisienne*, Bureau de sociologiques, C. I, 1968, 327 s.; Abdelkebir, Khatibi, *Bilan de la sociologie au Maroc*, Rabat, 1967; aynı naşirin, *Etudes sociologiques sur le Maroc* (Publication du Bulletin économique et social du Maroc, série Sociologie), Rabat, 1971, 361 s.; Nadir Maruf ve François Decret, (yay.), *Enquêtes du Centre de Documentation et de Recherches du Département des Sciences sociales de l'Université d'Oran*, No: 2, Oran, 1971, 192 s.
- (104) Jamil M. Abun Nasr, *The Tijanniya. A Sufi Order in the modern World*; Londra, Oxford University Press, 1965; Syed Ali Ahsan, (yay.), *Islam in the modern world*, congress of Karachi, 1959, Pakistan Committee, Congress for Cultural Freedom, 1964, 191 's.
- (105) Morroe Berger, *Islam in Egypt to-day. Social and Political Aspect of Popular Religion*, Londra, Cambridge University Press, 1970.
- (106) Mahmoud Hussein, *la lutte des classes en Egypte de 1945 à 1970*, Paris, Maspéro, 1971, 2. baskı.

«Teyy edebiyatı'nın zorunlu sonucu olan sosyolojik mülâkatın tekniklerinden sıkı bir biçimde yararlanmaksızın, rahip Demeerseman Tunus için (107), İslâmın aktüel durumu, yaşanış biçimi ve neyi temsil ettiği hususunda karşılıklı konuşmalar mecmuunu toplamıştır. Bu yüzyüze konuşmalar (çeşitli çevreler ve yaşlardan, ancak köylü olmaktan çok kentli 28 erkek ve 13 kadın) portre, edebî şahadet, rapor edilmiş diyalog şeklini almaktadırlar. Karşılıklı hazır bulunmaların ve ailevi ve sosyal münasebetlerin kişilere empoze ettikleri uzlaştırmalar dikkate alınır, her ne kadar her kategorileştirme aldatıcı olmakta ise de, oldukça çeşitlenmiş ideolojik yelpaze, şiddetli dindardan marksist ateşe kadar, müslüman toplumlar içersinde halen yaşanan başlıca pozisyonların tezatlı bir seçimini sunmaktadır. Bir ikinci bölümde Yazar, daha terkibi bazı «araştırmalara» girişmektedir. İslâma nisbetle müslümanların bir sınıflamasını, sonra da herkese empoze olunan çeşitli şartları vermekte ve nihayet, tekâmülün muhtemel ana hatlarının taslağını sunmaktadır.

Şu hale göre eser, inatçı olayı hususundaki pozisyonlarından ziyade belki de, tecrübi psikoloji alanında, müslümanların kendilerini analiz etme ve «görme» tarzını göstermektedir. Sosyolojik ve ekonomik perspektiflere yönelme zaten anketin projesine dahil bulunmamakta; ancak anket, Tunus toplumunun halihazır manevî sorunlarına açılmaya imkân vermektedir.»

Cevaplar, çeşitlenmeleri içersinde sonsuzdurlar: genellikle onlar, inancın ferdileşmesine, arap-müslüman medeniyet değerleri ve ahlâkın lehine akide ve ibadetin silinmesine, bazan etno sosyolojik araştırma filimlerinde gayet güzel hatırlatılan geleneksel kutlamaların veya bayramların içersindeki manâların transferine açılmaktadırlar (108).

Kelimenin klâsik anlamıyla bir dinî aşkınlığın doğrulanışı, dogmatik deliller ve şer'i akıl yürütme tarzlarını kabule az eğilimli ve geleneksel veya reformist bir din anlayışı ve dindarlı-

(107) A. Demeerseman, *Lumière et ombre au Maghreb*, Paris, Hommeset migrations, s. d., 255 s.

(108) Sophie Ferchiou, Zarda, Chehia (Tunus); Dominique Champault, *les Pèlerins de l'Eau* (Sahara).

ğın ayakta tutucularını (meselâ Allal el-Fasî (109) veya el-Ezher'in rektörü olan şeyh Şelt'ût tipi), redde ve onu ister en kötüsü tehdide maruz bir burjuvazinin anlayışı, isterse en iyisi modern arap kültürü ve onun sosyal ve entellektüel bakımlardan yeniden şekillenme süreçlerinin aşılması bir safhası şeklinde açıklamaya hazır, genç aydınlar tarafından da yadırganmaktadır. Daha da öteye giderek, bazı Mağribli gençler, sömürgecilik cenderesinin patlamasından sonra, her türlü fetihlere tekaddüm eden ilk enerjilere dönmek maksadıyla, eski islâmî patriarkal itaate çağrıda bulunmaktadırlar (110). Onlar, -haksız olarak değil- oriyantalizmin metotlarının -filolojik deha, tecrübi sosyoloji, idealist strüktüralizm- arap toplumunun derin dinamizmini anlayamayacağı kanaatindedirler.

Fakat bazıları, hemen hemen doldurulması imkânsız yaşanmış tecrübe ve daha derin bir gerçeğe çağrı olan bir Massignon'un anlayışının, bozguncu ve sınırlayıcı ideolojilerini gizleyen «bilimsel» incelemelerin ötesinde, arap gerçeğinin en mükemmel ancak kişisel idrak olduğunu ilâve etmektedirler (111). Bu gerçek, yalnızca geçmişî aşma ve geleceği onunla bütünleştirme yoluyla anlaşılabilir. İmdi bu vaziyet alış, Muhammed çağının menşei saflığına dönüş ümidinin yerine, gelecekte bir başarı ümidini yerleştirerek, (112) arap-müslüman düşüncenin büyük eğilimlerinden birine yol göstericilik etmemekte midir?: objektifliğe değil, fakat halihazır olaydan, belli bir zamanda mevcut bulunanın sonlu karakterinden başka bir şeye atıfta bulunmak (113). Ve, var olanın sonlu karakterine itibar, açıkçası

(109) Attilio Gaudio, Allal al-Fasî ou l'Histoire de l'Istiqlâl (Jacques Berque'in Önsözü, coll. Histoire et Actualité), Paris, Alais et Moreau, 1972, 400 s.

(110) Krş. Faslı: Abdellatif Laâbi (L'Oeil et la Nuit, Kazablanka, Atlantes, 1970) ve Abdelkebir Khatibi (la mémoire tatouée, Paris Denoel, 1971); Cezayirli: Rachid Boudjera (la Répudiation, Paris, Denoel, 1971) ve Nabile Farçs (Un Passager de l'Occident, Paris, Seuil, 1971).

(111) Abdullah Laroui, l'Idéologie arabe contemporaine, Paris, Maspéro, 1967, s. 122; aksine görüş: Anouar Abdel Malek. «l'Orientalisme en crise», Diogenes, No: 44, eylül 1963, s. 109 v.d. Ek.: Jacques Berque et Louis Massignon, «Dialogue sur les Arabes», Esprit, XXVII, No: 288, 1930, s. 1508.

(112) Jean-Paul Charnay, «Temps sociaux et interprétation historique en Islam», Studia Islamica, XXVIII, 1968, s. 5-28.

(113) Hicham Djait'in anlamlı bildirisi: «Continuité et mutation: pour une

bir tatminsizliğe ve kendi öz tarihinin kendine has gerçeği ihtiva ettiğini kanıtlama ihtiyacına götürmektedir: kısacası, bir aşkınlığın yeniden tesisini farz etmektedir.

DEHANIN DRAMI: SÖMÜRGEÇİLİK TARİHİNİN SÖMÜRGEÇİLİK SONRASI TARİHİ

Böylece bir transfer ortaya çıkmaktadır: klâsik dini münazara, ma'kus «dinler teolojileri» küçültülmüş ve onun yeri, «sömürgeci tarihin» yani sömürgeci milletlerin tarihçilerinin, sömürgecilik döneminde, sömürge halkların oluşumu hakkında sundukları görüntünün, radikal bir tenkidi tarafından doldurulmuştur. Ve gerçekten, onların geçmiş ve şimdiki zaman hakkındaki basit mülâhazaları, müstakbel ihtimalleri -yeniden bağımsızlığa kavuşma- nadiren sezmiş ve onları teknik ve kültürel geriliklerini artırmaya ve gözlenen inhirafları meşrûlaştırmaya değilse bile «müsbetleştirmeye» mecbur bırakmıştır.

Bu düşünce akımı, ekseriya dahiyane veya hattâ metodolojik yeniden inşalardan çok denemeler olan ve sömürgecilik döneminde geçerli tarihi anlayışları ulusal bağımsızlıklarla ilgili ideolojilerin fonksiyonuna uygun olarak yeniden yorumlayan pek çok arap eserlerinin vücut bulmasına imkân vermiştir.

«Sömürgeciliği haklı gösteren veya başarılarından söz eden, yahut Akdeniz havzasında Mağrib'e pasif bir rol ayıran teorileri anlatan tezlere karşı çıkmak maksadıyla, siyasi ve ahlâki bir görüş açısına göre Mağrib'in geçmişi «okumaya» çalışan Abdullah Laroui'nin «Mağrib Tarihi» (114) bu türdendir. Ancak Yazar, mahalli kaynaklar içersinde henüz analiz edilmiş geçmişe veya şimdiki zamana ait gözlemler yığını dikkate alınırsa, halihazır imkânların, daha objektif ve yeni bir «külli tarih»i yeniden inşa etmeye hiçbir şekilde müsaade etmedikle-

---

dialectique du futur», in Muhammedia kollokyumunun bildirileri: «Cultur arabe et culture française de part et d'autre de la Méditerranée (3-5 aralık 1970), Etudes philosophique et littéraires (Rabat), No: 5, eylül 1971, s. 153.

(114) Abdallah Laroui, l'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse, Paris, Maspéro, 1970, 390 s. (Bibliyografya, indeks, Mağribli hanedanların tablosu).

rini beyan etmektedir. Bununla birlikte,» imkân dahilindeki bir geleceği tasavvur etmek için geçmişi sorguya çekmek, tehlikeleri kabul etmek şartıyla, hiç kimseye yasak değildir» (s. 13). Bu durumda, sömürgeci tarihe yöneltilen gayelilik tenkidi tersi ne çevrilmektedir. Buna göre, şimdiki zamanın sosyolojik analizi, arap geleneğinin genel perspektiflerinin yeniden düzenlenmesine nisbetle ikinci planda kalmaktadır. Haklı olarak o, Batıninkilerin kopyası olamayan devreler vermekte ve vak'a nüvislik safhaları ile tarihi gelişme dönemlerini birbirinden ayırdetmektedir. Fakat o, siyasî ve dini faktörleri ve bazan sosyal teşekkülleri, sağlam temellerden yoksun bulunan ekonomik ve demografik faktörlerden üstün tutmaktadır. Önceki incelemelerin şematik bir değerlendirmesi ve öne sürülen ve bazıları zaten onbeş yıl kadar önceki bir zamandan beri uzmanlar arasında genellikle kabul edilmiş veya önceden tasavvur edilmiş bulunan yorumların fazlasıyla sistematik bir anlatımı belki de oradan ileri gelmektedir: kabilevi durgunluk içersinde, yeniden inhitata olan Mağribe has sözde eğilimin reddi bu türdendir. Böylece o, Mağribli büyük imparatorluklar ile doktrin bakımından İslâmın yeniden formülleşmeleri arasındaki korelasyonlara işaret etmekte; ancak öteki faktörlerle ilişkileri içersinde dinî tekâmülün tam bir karşılaştırılmasına girişmek onun hedefini teşkil etmemektedir.»

Şu hale göre bu kitap, bu gün ortaklaşa olan bazı eğilimleri sunmaktadır: dinî olaydan ziyade medeniyeti vurgulama eğilimi, ki bu husus, sömürgeci dönem tarafından bazan güçlendirilmiş bulunan geleneğin geçmişe çılgıncasına hayran vechelerini bilfiil tahdit ve taklil etmektedir. İslâmlaşma ve Mağribin düşük gerilimli dönemleri arasındaki karşılıklı bağımlılıktan sonuçlanan sömürgecilik tarihinin tezlerine karşı çıkma. Özünde her yabancı görüşü meydana getiren somutlaştırmayı reddetme eğilimi. Zira, «tarihin sömürgecilikten kurtarılması» (115), nihayet, başka yollarla bağımsızlık için mücadelenin bir devamından başka bir şey değildir. Bu «sömürgecilikten kurtuluş»un belli başlı iki ideolojik akımı oradan kaynaklanmaktadır: önceki tarihi safhalarda bile, bir milletin gelişmesinin içe ait unsurlarını ihtiva eden, spesifik bir zatiyet ve bir şahsiyetin te-

(115) Mohammed Sahli, *Décoloniser l'histoire*, Paris, Maspéro, 1950.

şekül etmekte olduğunu; ve sömürgeciliğin dolambaçlı yollarla, bu gelişmeyi hızlandırmak yerine, tersine Mağriblileri topraklarına el koymayı sürdüren yani sanayi öncesi temele dayanmakta olup, bizzat kendisine nisbetle geri durumda bulunan bir sömürge idaresinin yapılarına karşı mücadeleye mecbur ederek, geniş bir enerji kaybına sebep olduğunu göstermek. Söz konusu toplumların oluşumu hakkındaki bu siyasi-millî tartışmalar, Mahieddine Djender'in daha mücmel eserinde de görülmektedir (116).

«Orada da, tarihi sistemler, medeniyetlerin genç tekâmülü ve sömürgecilik vak'anüvisliği tarafından sağlanan materyellerin yeniden yorumu başlangıçtan itibaren, henüz gerçekleştirilmemiş olan ve orada öncelikle bir oluşumun külli bir idraki ihtiyacının tasdik olunduğu bu dönemde sınırlayıcı karakterinden korkulan dahiyane ve sosyolojik analizlere tercih olunmuştur: geçmiş tarihin yeniden düzenlenmesi suretiyle, şimdiki zamanın tarihinin içine dahil olmak ve gelecek zamanın tarihine ışık tutmak (117). Bu perspektiflerde, şüphesiz islâmlaşma temel ve vazgeçilmez bir veri ve önceki dönemlere nisbetle bir ilerleme olarak gözükmektedir. Ancak onun bizzat, Mağribli büyük imparatorlukların tükenmesine hiçbir şekilde mani olmaması ve sömürgecilerin fethi, kendisine hiç te emsalsiz bir rol atfedilmesine izin vermemektedir.»

Şu halde kültür milliyetçiliği, çağdaş islâm düşüncesinin dinamik motor güçlerinden biri olarak gözükmektedir (118). Arap ülkelerinde eğitimin araştırılıp yönlendirilmesine ayrılmış bulunan, 12-20 ocak 1970 teki Marakeş Konferansının on «ana noktası» bu hususta oldukça önemli arazları sunmaktadır: doğrudan doğruya dini değerler değil arap toplumunun gerçek

(116) Mahieddine Djender, *Introduction à l'histoire de l'Algérie*, Cezayir, SNED, 1968, 209 s.

(117) Aynı şekilde bk.: Mostefa Lacheraf, *L'Algérie, nation et société*, Paris, Maspéro, 1965; Jacques Berque, Jean-Paul Charnay ve ötekiler, *De l'impérialisme à la Décolonisation*, Paris, Editions de Minuit, 1965; Jacques Berque, «1 Inquiétude arabe des temps modernes» *Revue des études islamiques*, C. 26, No: 1, s. 87-107.

(118) Jean-Paul Charnay, «Dynamique de la pensée musulmane contemporaine», *l'Homme et la Société*, No: 17, nisan 1970, s. 243-253 (ingilizce tercüme: *Afrique-Asie*, No: 197, 1969, s. 147-158.

değerleri, onun kültür bütünlüğü hatırlatılmaktadır (119).

Zaten Avrupa yönünden, «tarihin sömürgecilikten kurtarılması» dini «üst yapılara» imtiyaz tanımaya pek eğilim göstermeyen marksist yazarlar veya hiç değilse materyalistler tarafından başlatıldı (120). Bu sömürgecilikten uzaklaşmayı işleyen daha uzmanlaşmış incelemeler (121), öncelikle medeniyetler arasındaki anlayışsızlıkları, burkulmaları ve kültürleşmelerin raslantılarını açıklığa, kavuşturmaktalardır. Çünkü, evrensel eğilimli, ancak Avrupalı bir formüllendirmeye göre sunulmuş bulunan ve sömürge siyasetinin evrimi içersinde araya sokuşturulan değerlerin teklifi, fazla bir yankı uyandırmamaktadır: Xavier Yacono bunu, «Cezayir'de Masonluk» hakkındaki kitabında (122) göstermektedir. Eğilim, sömürgecilik sonrası tarih içersinde geneldir.

«Yvonne Turin'in kitabı (123) bu türdendir. Fransız yönetiminin arşivleri ve özellikle arap bürolarından hareketle yürütülen bu tarihi eser, geleneksel ve heterojen bir medeniyete yön vermeye çalıştığı halde, henüz bizzat kendinden emin olma-

(119) Mohammed A. el-Ghannam, «Education in the Arab region viewed from the 1970 Marrakech Conference», Educational Studies and Documents, No: 1.

(120) Charles-André Julien, Histoire de l'Afrique du Nord, Paris, Payot, 1931 (2. baskı, yeniden gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş: Charles Courtois ve Roger Letourneau, 1952); Marcel Emerit ve Jacques Berque'in çalışmaları, les Arabes d'Hier à demain, Paris, Seuil, 1960; le Maghreb entre deux guerres, Paris, Seuil, 1962; yeniden gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş ikinci baskı; Yves Laçoste, J. Prenant André Noushi'nin marksist eğilimli kolektif eseri, Algérie, passé et Présent, Paris, Editions Sociales, 1960.

(121) Bk. meselâ: Jean-Paul Charnay, La Vie Musulmane en Algérie d'après la Jurisprudence de la première moitié du XX. siècle, Paris, P.U.F., 1965; Ch. R. Ageron, les Musulmans algériens et la France, 1870-1919, Paris, P.U.F., 1968, 2 C.; Jean Poncet, la Colonisation et l'agriculture européenne en Tunisie depuis, 1881, Paris-La Haye, Mouton, 1961; A. Ayache, le Maroc. Bilan d'une colonisation, Paris, Editions Sociales, 1956; A. Belal, L'Investissement au Maroc, 1912-1964, Paris-La Haye, Mouton, 1968.

(122) Xavier Yacono, Un siècle de Franc-Maçonnerie algérienne (1784-1884, Paris, Maisonneuve, et Larose, 1969.

(123) Yvonne Turin, Affrontements culturels dans l'Algérie coloniale. Ecoles, médecines, religions, 1830-1880. Paris, Maspéro, 1971, 434 s. (Tablolar, bibliyografya, indeks).

yan kendisi hakkında tasavvurlar kuran, aklileştirici bir medeniyetin serüvenlerini aydınlatmaktadır. Ele alınan temalar: okullar, tababet, kişiler ve toplumlar içersinde çarpışan genel temalara uzanmaktadırlar. Bizzat incelenmemiş olan dinî veche, kurumlar ve davranışların idraki içersinde gözükmektedir: öğretmek kavramı ve ondan yararlanma, beşerî kaderin fonksiyonuna göre kötülükle ilişki. Yazar, zihni kategoriler, davranışlar (her toplum ilk önce kendi üstünlüğü düşüncesi içersine duvarla örülmüş bulunmaktadır) ve tarihi -sosyal mesafe farkı (Décalagel) karmaşıklığı arasındaki uyumsuzluğa işaret etmektedir. Yaklaşık olarak 1830 dan 1880 e kadar, medenileştirici görev, zırai sömürgeciliğin muhtemel «izlerini» haklı göstermeye çalışıyor görünmektedir. Fakat, mahallî çevre hemen hemen el değmemiş olarak kalmaktadır: okula gitmeyi red dışı olmayı redde yol açmakta ve zaviyeler, t'olbalar (üstadlar) ve (kutsal menşeli) güçleri tartışma konusu haline gelmiş bulunan tabibler (halk hekimleri) tarafından takviye edilmektedir. Çeşitli tereddütlü davranışlardan sonra (arap veya franko-arap eğitim, Batı tıbbının doğrudan doğruya etkinliğini daha da artırmak için hemen hemen çevre tarafından empoze edilen aşağı yukarı büyüsel bir propagandaya girişmek ve yavaş yavaş bilimi yerleştirmek, 1880 e doğru, her iki kültürün ayrılığının kabulünde karar kılan sömürgeci tarafından girişilmiş bulunan soruşturmalar, anketler buradan kaynaklanmaktadır ve bu durumda açıkçası artık yakın bir gelecekteki bir kurtuluşu ümit etmeyen Cezayirli yabancısı bilgi ile ilgilenmeye başladılar... Gayet iyi belgelenmiş bulunan eser, sömürge Cezayir'in başka alanlarında gerçekleşen ve aynı zamanda dinî alanla da ilişkili bulunan diakronizmler ve karşılıklı tahribleri hatırlatmak suretiyle perspektiflerini zenginleştirebilirdi: dil ve hukuk bu türdendirler.»

Fakat sonuçta, güç bir adaptasyon-kabul dönemini takiben Araplar, modern tababet veya hukukun vasıtaları (124) ya da yeni öğretim yöntemleri, v.s. den yararlanmışlar ve böylece hiçbir dönemde gerçekleştirilmemiş bulunan en büyük medeniyet transferlerinden birini tahakkuk ettirmişlerdir. Bununla birlikte, bu tahriplerin tasviri, çoğunlukla Batı medeniyetinin siyasî -entellektüel oto- kritiği şeklinde yücelmektedirler.

(124) Jean - Paul Charnay, «Dialectique entre droit musulman et jüridisme industriel», Mélanges J. Schacht, Studia Islamica, XXXII, 1970, s. 77-87.

BİZZAT KENDİSİNİN YANSIMASI HAKKINDA

Gerçekten de, yakın tarihlerdeki eserler, daha geniş bir şekilde, sadece kıtalar arasındaki efsaneler ve kavramların transferlerini değil, (125), fakat aynı zamanda tarihi-sosyal egosantrizmden kaçmak maksadıyla, Başkasının kendisini nasıl anladığı ve kabul ettiğini inceliyerek, üst üste bindirilmiş ilişkiler ve tarihlerin problematliğini yenilemeye çalışmaktadırlar. Karşısındakinin yerine konmak, her bir iştirakçinin görüş açısından değil fakat onların üst üste bindirilmiş oynak ilişkisinden hareketle anlamak için yapılan girişimler oradan ileri gelmektedirler: zikredilen eserlerden bazılarında görülen ve şimdi sistematik olarak analiz edilen yansımalar.

«İslâmın büyüklüğü» (Başlangıçlarından Gırnata'nın düşmesine kadar) adlı eserinde Gaston Wiet, müslüman tarihçilerin bir antolojisini meydana getirmiş olup, bizzat önsözüne rağmen, hristiyanlara Başkasının onları yüzyıllar boyunca nasıl anladığını göstermektedir (126). XI. yüzyılda Pierre le Vénéérable'in yazıları dört asır boyunca Batının İslâm hakkındaki kaynağı olmaktadır (127). Tersine, Alain Ducelliernin «İslâmın Aynası» (128) adlı montajı, VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar müslümanların hristiyanlar tarafından görülüşünü sunmaktadır:

«Yazar, iki büyük bölüm halinde, beş asır boyunca Bizanslılarla Araplar-İranlılar arasındaki temasları aydınlatmaya çalışmaktadır. Hicretten XI. yüzyılın ortasına kadar. Arap hücumu ve Makedonyalıların büyük hanedanı tarafından yönetilen Bizans karşı hücumu. O, «aynı zamanda geniş ve aldatıcı dökü-

(125) David M. Lang, *The Balavariani. The Buddhist Tale from the Christian East*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press, 1966.

(126) Gaston Wiet, *Grandeur de l'Islam*, Paris, la Table Ronde, 1961.

(127) James Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, 1964.

(128) Alain Duceller, *le Miroir de l'Islam. Musulmans et Chrétiens d'Orient au Moyen Age (VII. - XI. siècles)*, Paris, Juliard, 1971, 309 s. (coll. Archives).

mantasyon»dan ibaret olan, çağdaş metinlerin parçalarını yan yana getirme yöntemini uygulamaktadır: ender arşiv belgeleri ve özellikle ermeni, süryani (monofizit ve nesturien) ve hristiyan arap tarihleri, sonra IX. yüzyıldan itibaren bizansa ait tarihler ve bazı idari veya askerî anlaşmalar; kısacası, pek az doğrudan noğruya tanıklık. Bununla birlikte Yazar, Doğu hristiyan zihniyetinin yeniden inşasında temel olanın, olayın objektif gerçekliği değil, fakat dile getirilen tanıklık, müslüman hakimiyetin tabiatı ve sonuçları hakkında ilgililerin sahip oldukları düşünce olduğunu kabul ve ifade etmektedir. Başlangıçta araplar, «başkaları gibi fatihler» yani vuku bulmuş olayın duruma göre reddi veya kabulüne sebep olmuş olanlar olarak görünmektedirler. Daha sonra, uyuşmazlıkların şuuruna erişmeye çıkmaktadır: bu durumda, hernekadar, şartlara göre, iyi bir hükümdarın yönetiminde «arap barışı» oldukça hoş görünmekte (Ermenistandan ziyade Mısırdaki) ise de, müslümanların şeytandan ilham aldıkları düşüncesi doğar. Fakat, Mezopotamya'da, her bir dinin muhtemel üstünlüğü konusundaki eski münazara başlar. Müslüman akidenin kesin ifadesine kavuşmamış olması ve hristiyanların tercüme edilmemiş Kur'an'ı bilmemeleri vakiasının karmaşıklaştırdığı münazara. Tartışmayı sürdürmek üzere çift yönlü bir hareket oradan kaynaklanmaktadır: hristiyanlar araplaşır (bu durum onların resmi görevlerde tutunmalarını kolaylaştırır), sonra müslümanlar, meselâ bir Şamlı Jean ve onun takipçisi Teodor Ebu Kurra'nın mayötiğine cevap verebilmek için mantığı incelerler. 840 tan sonra Bizans'ın yeniden fethi, İslâmiyetin daha çok tanınmasını sağlar ve Yazar'a göre Müslümanlıktan kaynaklandığı ispatlanmamış bulunan putkıranlılığı (İkonoklazm) sebebiyle doğu imparatoru III. Leon Isaurien ile birlikte, şiddetli münazaraları harekete geçirir. Bizansın zaferleri batıla karşı hakkın zaferi ile özdeşleştirilmişler, fakat istisnalar hariç (II. Nisépbore Phokas), kutsal haçlı savaşı düşüncesiyle birleşmemiş ve ne sınırlarda siyasi bakımdan üst üste binmiş durumda olmaları ve ne de bir «sulh içersinde yan yana bulunma» düşüncesini yasaklamamışlardır. Bununla birlikte, rakip doğu hristiyanları olan melkitler ve monofizitler, kıptiler veya ermeniler, müslüman hükümdarlar tarafından münavebeli olarak destek görmüş ve zulme uğramışlar, ancak arap toplumun

içerisindeki fonksiyonlarını belirginleştirmişler (yukarıda) ve Yazar'a göre, müslümanların kuşklarını uyandıran bir bizans yeni fethine düşman olmuşlardır. XI. yüzyılda, yerel denge-lerden habersiz olup kâfirlerin ihtidasi veya mahvedilmelerini sürdüren Latinlerin (Haçlılar) ve Selçuklu Türklerinin gelişi, Doğu hristiyanlarını amansız bir ilerleme ile karşı karşıya bırakır; ya müslüman hanedana boyun eğmek veya Roma kato-likliğine katılmak.»

Şu halde kitap, İsrail-Arap mücadelesi gibi (129), sömür- gelikten kurtulmanın fonksiyonuna göre sürdürülen bir siya- si mütâleayı yüklenmiş bulunmaktadır: aynaların oyunu içe- rinde, aynı zamanda hem onun kronolojik devamı ve hem de tersine çevrilmiş şekli olan Emmanuel Sivan'ın kitabının onu yüklenmiş olduğu gibi: «İslâmiyet ve Haçlı Seferi. Haçlı Seferle- rine Müslümanların Tepkilerindeki İdeolojiler ve Propaganda- lar» (130): müslüman kaynaklardan hareketle ve Akka'nın (1921) alınışından frank krallıkların düşmesine kadar, İsraili Yazar, cihadın (kutsal savaş), hernekadar Frankların gelişi İslâmın bir sertlemesi ve yerleşik denge sisteminin alt üst ol- ması sonucunu doğurmuş, ancak Latinler bunu yavaş yavaş anladıktan sonra münavebeli olarak yumuşama ve mücade- lenin oluşması şeklinde bir eğilim göstermişse de, haçlılara karşı elde edilen başarıların derin sebebi olmadığını kanıtlamaya ça- rışmaktadır.

Böylece, İslâm-Batı husumetinin ekseriya onlara göre an- laşıldığı şematik perspektiflerin radikal bir tenkidi yavaş ya- vaş tekemmül etmektedir: şiddetli çatışmalardan sonuçlanan ve düşünce hareketlerine pek az bir yer bırakan münavebeli üstünlük ilişkileri. Bu açıdan, yarımadanın islâmlaşması, İslâm düşüncesinin mutlak monoteizmi ve Aryüsçü tenkitçi rasyona- lizm arasında nisbeten barışçı bir birleşme suretiyle sürdüğün- den, «Arapların hiçbir vakit İspanya'yı istilâ etmediğini öne sü- ren »Ignatio Olagüe (131) tarafından bir limit noktaya erişil-

(129) Eliane Amado Levy-Valdensi'nin psikanalitik analizine bk. : ' ' aac gardien de son frere? TuluZ, Privat, 1968.

(130) Emmanuel Sivan, l'İslam et la Croisade. Ideologies et propagandes dans les réactions musulmanes aux Croisades, Paris, Librairie d'Amé- rique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 1968, 22 s.

(131) Ignatio Olagüe, les Arabes n'ont jamais envahi l'Espagne, Paris.

miş gibi görünmektedir. Bu tez, İspanya'ya bir fethin hatırasını bahşetmekte, Avrupa kıtasında onun bağımsızlığını teminat altına almakta ve onu Procosulaire'den Occitanie'ye yani İfrikiya'dan Endülüs'e kadar uzanan bir başka medeniyet sahasının içersine yerleştirmektedir. İspanyol sürekliliği ve spesifikliği içersine Arap çağı, işte bu şekilde yeniden bütünleştirilmekte ve İspanya'nın tarihi kaderi «iradileştirilmekte» ve homojenleştirilmektedir. Bizzat bizim gözlemlerimize göre bu tez, araplar nezdinde iki karşıt psikolojik reaksiyon tipini de belirlemektedir: atalarının mücadelesi vasfının azaltılmasını reddeden milliyetçilerin hiddetlenmesi; veya ikna ve akıl yoluyla islâm inancının yayılması düşüncesi tarafından güçlendirilen dinî sakinleşme.

Bu tür bir yorumun meselâ, XI. yüzyılda Beni Hilâl'in Kuzey Afrikaya gelişine atfolunan yıkımların düşmesi ile (132) veya Akdenizde hıristiyanlarla müslümanlar arasında entellektüel, ticarî, v.s. pek çok bağların kabulü ile (133) münasebet halinê konulması gerekmektedir. Veya, inkâr edilmez dinî zıtlaşmanın, daha sert ve daha karmaşık siyasi ve stratejik menfaatlere temel zemin oluşturduğu ve deniz zaferi fazla bir sonuç doğurmamakla birlikte hiç değilse onüçüncü ve sonuncu haçlıları durduran Türk ilerlemesinin sona ermesi olarak kabul edilen İnebahtı (134) savaşının bu yorumu ile ilişkili olması

Flammarion, 1969, 347 s.; aynı şekilde müslüman İspanya hakkında krş.: S. M. Imamuddin, Some aspects of socio-economic and cultural history of Muslim Spain, 711-1492 A. D., Leiden, Brill, 1965; W. H. Montgomery Watt, A History of Islamic Spain, Edinburg University Press, 1965.

- (132) Hilâl «istilâsı» hakkında, İbn Haldun'a hasredilmiş bulunan incelemelerden başka (yukarıda), özellikle Jean Poncet, «le Mythe de l'Invasion hilâlienne», Annales, Economies, Sociétés, Civilisations, eylül-ekim 1967, s. 1099 ve Roger Idris, «De la réalité dela catastrophe hilâlienne», a. e., mart-nisan, 1968, s. 390. arasındaki tartışmaya ve Jean Poncet'in, «Encore à propos des Hilâliens. la «mise au point» de Roger Idris», a. y., mayıs-haziran 1968, s. 660 taki cevabına bk.
- (133) Archibald R. Lewis, Naval Power and Trade in the Mediterranean, A. D. 500-110, Princeton, 1951; Charles-Emmanuel Dufourq, l'Espagne catalane et le Maghreb aux XII, siècles, Paris, P.U.F., 1966; Fernand Braudel, la Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque Philippe II, Paris, Armand Colin, 1966, 2. baskı 2 C.
- (134) Michel Lesure, Lépante. La Crise de l'Empire Ottoman, Paris, Juliard, 1972, 267 s. (coil. Archives).

gerekir. Sömürgecilik döneminin berisindeki sömürgecilik sonrası tarih, husumetlerin şiddetini ve her zaman için fatih ve yıkıcı bir Arap figürünü sınırlamıştır.

Bu tür yeniden dava konusu yapmalar, daha önceki tezleri inşa edenler karşısındaki tenkitçi tutumları belirlemektedirler. Yakın tarihlerdeki pek çok incelemeler, çevreleri ve kişiliklerinin fonksiyonu gereğince (135), ister genel din psikolojisi sahasında olsun (meselâ J.J. Waardenburg'un «Batı'nın Aynasında İslâmiyet» (136) adlı eseri bu türdendir), isterse daha teknik bazı sahalarda (137) veya milletlere göre olsun, oriyantalistlerin İslâmiyeti anlayış tarzlarını yeniden araştırmaktadırlar: James T. Monroe, İspanyol şarkiyatçılığının ideopolitik bir tarihini yazmıştır (138).

«Araplar hakkındaki incelemeler yavaş yavaş en kanlı ve en içten çatışmaları ve üst üste binmeleri açığa çıkarmaktadır. İslâm medeniyeti ve mozarab halkların (Endülüs hakimiyetindeki hristiyan ispanyollar) tersine, Altın Çağın hükümdarlarının uzlaşmaz politikası, despotik ve anarşik don Carlos rejiminin aksine olarak Aydınlanma çağı ve daha sonra romantik şiir ve liberaller tarafından Endülüs müsamahası ve inceliğinin idealleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Paralel olarak İspanya, çöküşünün sebeplerini araştırmaktadır: arap tesirine imtiyaz tanıyarak veya onu kınayarak. Dahiyane şarkiyatçılık, XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Alman filozofu Karl Christian F.

(135) Jacques Berque, «Perspectives de l'Orientalisme Contemporain», Ibla, XX, 1957, s. 220; «Cent-ving-cinq ans de sociologie maghrébine», Annales, XI, 1956, No: 3, s. 299.

(136) J. J. Waardenburg, l'Islam dans le miroir de l'Occident, Paris-la Haye, Mouton, 1962, Goldziher, Snouck Hurgronje, Becker, Macdonald, Massignon için. Aynı şekilde bk.: Abdullah Laroui, l'Idéologie arabe contemporaine, Paris, Maspéro, 1967, s. 117 v.d.; Anouar Abdel Malek, «l'Orientalisme en crise», Diogene, No: 44, ekim 1963, s. 109 v.d.; ve Mohammed Arkoun, «l'Islam moderne vu par G. E. von Grünebaum», Arabica, mayıs 1964, C. XI, s. 118.

(137) Hukuk: Jean-Paul Charnay, «le Rôle du juge français dans la création du droit musulman algérien», Revue Internationale de Droit comparé, aralık 1963, No: 4, s. 705-721.

(138) James T. Monroe, Islam and the Arabs in Spanish Scholarship (XVI th Century to the Present), Leiden, Brill, 1970, X-297 s. (Arap ve Avrupalı bibliyografya, indeks).

Krause'nin tenkitçi ve yeni-Kantçı tezlerinin taraftarları ve düşmanları olan «krozistler» ve «anti-krozistler»i karşı karşıya getiren büyük münazara tarafından oluşmuştur. Fakat, İspanyol-Amerikan savaşının kaybı, Küba ve Filipinlerin bırakılması, «1898 nesli»nin şuurlanışını belirlemiştir: hayatın, rasyonel olana üstünlüğünü ilân ve sonuçta kendilerine «İspanyol cevherini» ilham etmesi gereken bir anti-historisizmi tasdik eden Unanumo, Baroja, Valle-Inclan... Gerçekten de, Unanumo'ya göre (ve ondan sonra, başka sebeplerle, Ortega y Gasset'ye göre) Endülüs devri, İspanya'nın esef verici bir yıpranmasından başka bir şey değildir ve o, bazan Berberi kültüre başvurmaktadır. İspanyol ekolün en meşhur şarkiyatçıları, büyük denemecilerin -Julian Ribera ve bilhassa Miguel Asin Palacios (aynı şekilde» anti-historik») ve onun öğrencisi Garcia Gomez-tersine, kurtuvaz şiirin, romanın (İbn Hazm ve Don Kişot), v.s. nin arap menşelerini ve özellikle iki medeniyet arasındaki zenginleştirici alışverişleri açığa çıkarmaktadır: hristiyan mistisizminden mülhem doğu sufizmi, müslüman katkılardan türeyen Avrupa İskolâstığı ve şüphesiz «İlahî Komedî»nin menşeleri hakkındaki meşhur teori...»

İspanyol şarkiyatçılığı, onun yaşanmış ıstırabının aydınlatılması ve yüce kaderinin terki suretiyle oluşmuştur. Tersine İngiliz şarkiyatçılığı, metinlerin incelenmesi ve bütün medeniyetleri birleştiren ve ötekiler arasında -Binbir Gece Masalları'nın Viktorya dönemine mensup mütercimi Burton'un tabiri ile en geniş müslüman imparatorluğunu meydana getiren evrensel bir bütünün anlaşılmasına erişmek için, medeniyetler arasında karşılaştırmalı dil bilimi incelemelerini yaymak düşüncesiyle başlamıştır. A.J. Arberry (139) ve B. Lewis tarafından oldukça ileriye götürülmüş bulunan, İngiliz oryantalistleri üzerine incelemeler, müslüman Hind'in İngiliz tarihçileri üzerine J.S. Grewal'in eseri ile zenginleşmektedirler (140).

«Orada da, yazarların metotları ve sonuçları, alt-Kıt'a'da britanik yayılmanın ve onun siyasi eğilimleri ve entellektüel

(139) A. J. Arberry, Oriental Essays, Portrait of Seven Scholars, Londra, 1980.

(140) J. S. Grewal, Muslim Rule in India. The Assessments of British Historians, Indian Branch, Oxford University Press, 1970, XIV-218 s. (Bibliyografya, indeks).

hareketlerinin fonksiyonuna uygun olarak değerlendirilmektedirler. Alexander Dow, Aydınlanma devrine aittir ve James Mill, utilitarizmin babalarından biridir. Her ikisi de, devlet teşkilatını, Büyük Moğolların «aydın despotizmi»ni olumlu bulmuşlar, ancak «Decline and Fall of the Roman Empire» adlı meşhur eserinde islâm medeniyetinin en parlak gerçekleştirmelerinin -fetihler değil, bilimsel ve kültürel eserler- toptan bir çiçeklenmeye erişmediği kanaatinde olan Gibbon'dan etkilenmişlerdir; şu halde islâm dünyası başarılarından ziyade başarısızlıklarında manidardır. Fakat reaksiyonlar, evanjelistler ve utilitaristlerde gizli olarak var olan «moral imperialism»in gerçekliklerinin tersine olarak ortaya çıkmaktadırlar: tecrübeci Vans Kennedy hatırlatmaktadır ki, her değer hükmü ancak gözlenen medeniyetin normlarına göre verilebilir. İngiliz muhafazakâr George Robert Gleig ise, hindu medeniyetin, onu ortadan kaldırmaya muvaffak olamayan ve daha sonra «maharat» uyanışı karşısında geri çekilmek zorunda kalan islâm medeniyetine nispetle küçümsenmemesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Müslüman Hindin en büyük tarihçisi, Mountstuart Elphinstone olmakta (The History of India, 1841) devam etmektedir: romantizmden, Burke'nin muhafazakâr milliyetçi tutumundan ve sosyal organizmacılıktan etkilenerek o, gerçekten de büyüleyici bir sanatın ilhamcıları olan Büyük Moğollar tarafından desteklenen felsefi ve estetik atılım üzerinde ısrar etmektedir. XX. yüzyılın başında, nihayet, V.A. Smith tarafından inkâr, W.H. Moreland (The Agrarian System of Moslem India, 1929) tarafından da tasdik olunan İngiliz hakimiyetinin getirdikleri hususundaki tartışmalar başlamıştır. Yazar, «Hinduizm ve İslâm arasındaki ilişkilerin idraki Hindin anlaşılması için temel teşkil ettikleri halde İngiliz tarihçilerin dini ve kültürel hayata Fransız ve Hollandalı tarihçilerle aynı ilgiyi asla duymadıklarını ve ne Marks'a ve ne de Asya tipi üretime en küçük bir imâda bulunmadıklarını gözlemektedir».

Oriyantalistlerin bu politize olmuş tenkitçi tarihleri, halklar ve medeniyetler arasındaki etkiler ve yadsımları değerlendirmek için, kullanılan yöntemlerin incelenmesine götürmektedirler: İtalyan şarkiyatçılığı bu türdendir (141). C.A.O. van

(141) Gli Studi sul Vicino Oriente in Italia dal 1921 al 1970, 2 C., Roma, Istituto per l'Oriente, 1971.

Nieuwenhuijze, «Cross Cultural Studies» (142) lerinde daha önce bunu sosyolojik olarak gözlemişti. Jacques, «Dépossession du Monde»unun genişletilmesinden ibaret bulunan «l'Orient Second» (143) adlı denemesinde onun daha felsefi bir görüntüsünü sunmaktadır:

«Bu iki kitapta Yazar, sömürgelikten kurtuluşu izleyen merkez değiştirmelerin delâlet ettikleri manâları ve halen değişme halindeki medeniyetlerin bütünü arasındaki temaslar tafrofindan tasvir olunan infilaklar-girişmeleri derinleştirmektedir. Aynı zamanda O, çağdaş İslâmiyet araştırmalarının büyük dönüm noktalarından birini de gerçekleştirmektedir: -görünüşe göre XII. Pie'ye ait olup, Louis Massignon'un yeniden ele aldığı tabire göre- «samî manevî» Batılıdan, öteki kültürler yani «ikinci doğular» tarafından, kendine has medeniyeti yeniden dengelemiş bir Batılıya geçiş. Bir «ikinci» Doğu, şu hale göre, Yazar'ın Araplar hakkında sunduğu görüntüde dini faktörlere atfedilen önemin azalmasının yansımasıdır. Bizzat bu görüntü, onun vasıtasıyla Arapların, kolektif olarak, olayların akışı içersinde, halen sadece bizzat kendileri tarafından dava konusu yapılan akidelerinden ziyade sömürgeci politikalar tarafından maskaraya çevrilen kültürlerini tasdik ettikleri, ihtirasların transferinin yansımasından ibarettir (yukarıda). Transferleri ve yeniden modellenmeleri analiz etmek için Yazar tarafından inşa olunan ilkelerde dini olay, ritüel veya kanonik olmaktan ziyade kültürel ve kutsalla ilgili açılardan gözükmektedir.»

Ancak gerçekte, neden «ikinci» Doğu? Batılı için ve hattâ Doğu'da yetişmiş ve kendi «vatan»ına ancak geç bir devirde kavuşmuş bulunan batılı için, Doğu hiç te birinci değildir? Onlar için, yeniden dengeleme, bir «ikinci Batı» tarafından hiç yapılmamaktadır? Şu hale göre, aynaların oyunları en büyük karmaşıklığa erişmektedir: onlar, 1970 te Fas'ta düzenlenen miş bulunan bir kollokyumu ilham etmişlerdir (144):

(142) C. A. O. van Nieuwenhuijze, Cross Cultural Studies, la Haye, Mouton, 1963.

(143) Jacques Berque, Dépossession du Monde, Paris, Seuil, 1964; l'Orient Second, Paris, Gallimard, 1970, 436 s. (coll. Essais), (İndeks).

(144) Muhammedia Kollokyumunun bildirileri: «Culture arabe et culture française de part et d'autre de la Méditerranée», 3-5 aralık 1970, Etudes philosophiques et littéraires (Rabat), No: 5, eylül 1971, 186 s.

«Mağribli ve Fransız yazarlar ve üniversite mensuplarını bir araya getiren kollokyum, sömürgecilik dönemi ve bağımsızlıkların zorunlu kıldıkları yeniden dengelenmelerden (daha büyük bir karışıklığa doğru) ileri gelen kültürel transferlerin sonuçlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Louis Massignon'a sunulan saygıdan (V. Monteil, Y. Mübarek) sonra J.-P. Charnay (Overture sur l'Islamologie) yaşayan şarkiyatçı nesillerin bir tipolojisini sunmuş ve karşılıklı olarak duyulan korkular ve büyülenmeleri açıklığa kavuşturmuştur (145). A. Miquel ve M. Arkoun, Fransa'da Arap tedkiklerinin yeniden canlanmasının şartlarını ve A. Lâhjomri ile H. de la Bastide, profesörlerin pratik sorunlarını gözler önüne sermektedirler. A. Sefrioui, J. Déjeux ve M. Aziza, Fransız anlatımlı Mağrib edebiyatının durumunu anlatmaktadırlar. R. Arnaldez ve H. Djait, gelenek ve değişme arasındaki eklemleşmeleri açıklığa kavuştururlarken, şair Pierre Emmanuel, diyalogun sonuçlarını ortaya koymaktadır.»

Ancak, daha önce başka şairler, şiddet ve kutlama içersinde diyalogu yeniden açmış bulunmaktadırlar.

SEMBOLEŞTİRMELER VE EDEBİ ŞİDDET

Şüphesiz, Louis Massignon ve Henry Corbin, yüksek deha ve içten anlayışın delâletleriyle müslüman mistiğin -tasavvuf ve «Nurların Şarkı» (işrak)- büyüklüğünü aydınlığa kavuşturmuşlardır. René Daumal'ın onun giriş mahiyetindeki yüceltmelerine imtiyaz tanımışlardır. Fakat «européocentrisme» in genelleşmiş bir biçimde şuurlarda yer etmesi ve öteki medeniyetlerin artık sadece kültürel bakımdan değil, siyasî bakımdan yeniden yükselmesinin davet ettiği denkleştirmeler, sömürgeci imparatorlukların çözülmesiyle karşılıklı olarak ilişki halindedirler. Cezayir savaşı esnasında Aragon, müslüman İspanya'ya

(145) Aynı şekilde bk.: Jean-Paul Charnay, «Transferts de culture au Maghreb», Politique étrangère, No: 5-6, 1971, s. 603-616.

(146) Frithjof Schuon, Comprendre l'Islam, Paris, Gallimard, 1961, Titus Burckhardt, Introduction aux doctrines ésotériques de l'Islam, Paris, Dervy - Livre, 1969.

dalar ve oradan yeni devrimlerle başka medeniyetlerin çökebilecekleri gibi, bir başka ülkenin haziran 40 ta çöktüğü şekilde, gayet güzel ancak oldukça kızışmış olup, sadece çökebilecek olan bir medeniyetin içersinde, kendisinin elinden kaçan Gırnata için -kroniklerin Boadil'i- Muhammed b. Eb'ül-Hasan b. Abdullah tarafından yaşanmış bulunan kanlı politika ve aşk ihtirasını terennüm eden şu «Fou d'Elsa» yı (147), Leylâ'nın aşığı Mecnun'un bir halefini ortaya çıkartır...

Bu nedenle, edebiyatta, müslüman arap lehine bir, kültürlerin farklı seviyelerde bulunması düşüncesi kuvvet kazanmaktadır.

İspanya'nın, yeniden fetih hususunda duyduğu -arap dünyasının kaybedilmiş Endülüs'ün ihtişamı, efsanesi ve gerçeğine olan hasretine simetrik- gurur bilinmektedir. 1898 neslinin «İspanyalı öz»ünden Olagüe'nün barışçı yolla islâmlaşmasına kadar (yukarıda) tartışmalar sona ermemektedirler. Hal böyle iken, garip bir kitap yayınlanmış bulunmaktadır:

«Sivil savaş sonrasının en dokunaklı romancılarından biri olan Juan Goytisolo, müslüman fetih tarafından getirilen yenileşme üzerinde ısrar etmektedir. Merkezi figür olarak, şu meşhur Don Julian (148)ı, geleneğe göre mağribililere Ceuta'yı teslim eden ve onlara yarımada'nın kapılarını açan valiyi -şu hale göre, ispanyollar için, bizim «hain Ganelon»umuzdan daha better- alarak o, kudurmuş bir ikonoklast gibi, konformizmlere, yerleşmiş tarihi «gerçekler»e, edebî geleneklere, «İspanyol öz»üne karşı saldırıya geçmektedir. Ve, güncel toplumsal donmalara karşı olduğu gibi, vizigot barbarlığına karşı, arap dalgalarının kurtarıcı faziletini selâmlamakta ve yeniden davet etmektedir. Oysaki, dilin varlığa aynı özde-birleşmeyi vermesi ve ona beşerî kondisyonun falan «şekli»ni empoze etmesi ölçüsünde, bizzat kendi kendini değiştirmek dilin bir değişikliğini de zorunlu kılmaktadır. Goytisolo'nun intakı, iki temanın birleştirilmesi suretiyle sona ermektedir: cinsel şiddet ve dilin infilakı yoluyla ırkların ve kelimelerin birbirine nüfuzunu birlikte ger-

(147) Paris, Gallimard, 1963.

(148) Fransızca tercüme, Paris, Gallimard, 1971.

çekleştiren arap istilâsı. Kısacası, sömürgecinin ona karşı kendini koruduğu ve sömürgecinin kötü bir şekilde kendini savunduğu şey: kanın kirlenmesi ve dilin kirlenmesi.»

Arzunun bu üst üste binmesi ve eklemleşmiş ve uygarişmış sentaksın bu yıkımı, Pierre Guyolat'ın eşsiz roman-frazında canlı bir biçimde çınlamaktadır: **Eden, Eden, Eden** (149).

«Bu sözler, en ileri derecesine eriştiği sırada açıkçası onu sona erdiren savaşın içersinde, sömürgecilğe müteallik durumun ortaya çıkardığı sayısız çiftleşmeleri sembolize etmektedir. Bu durumda, maddileştirilmiş ve kimlikten yoksun kişiler -askerler, «yerliler»- artık kendilerini sarsan fonksiyonların dayanakları ve iç tepkileri ve onların içini boşaltan salgılardır. Cinsel eylem gibi savaş da, fizyolojik cürümlere yol açan çıplak temaslardan ibarettir. Fakat, yabancı katkılarla bozulmuş dilden olduğu gibi, bezemsi kaostan da, eski kültürün kapalı devresini kıran yeni bir tarih, keşif aracı haline gelen bir yazı doğabilir.»

Arap ve batılı şüphelerin ve tasdiklerin diakronizmleri, belki de herbirinin kendine has medeniyetlerinin tekâmülü içerindeki diakronizmlerin izdüşümleridirler. Önceki tarihi çağ onları, maruz kalınan transferleri yüklenebilmek için bizzat kendilerine gelmeye teşvik ederken, tersine sömürgecilik döneminin sonu ve onun kendi kendisine vurduğu boyunduruk, ötekileri başkaları üzerine yeni açılmalara sürüklemektedir.

Nihayet, modern düşüncenin bazı aydınları, fransızca konuşmalarının kendileri için temsil ettiği bozulma/zenginleşmeyi diyalektikleştirmeye çalışmaktadırlar. Aileleri ve halkları ile gerçekleştirdikleri kopmayı en canlı bir şekilde yaşayarak onlar, bu kopmayı egemen ulusa itirazla denkleştirmek istemektedirler. Kendilerine değerli bir hediye gibi empoze olunmuş bulunan dilden onlar, mücadeleye devam etmek için yararlanmak istemektedirler: sömürgeciyi, bizzat kendi durumunun şuuruna erdirmek ve onun istikrarsızlığını sağlamak. Ve şu iki tarz (mevcuttur). Bir yandan, sömürge durumunun ötesinde, kültürleşmenin müsbet olarak ihtiva ettiği şeye itiraz/inkâr ol-

(149) Paris, Gallimard, 1970 (Michel Leiris, Roland Barthes ve Philippe Sollers'in önsözleri).

mak üzere deneme, roman, şiir ve üniversiter tez aracılığıyla politik türden bir konuşmayı sürdürmek. Öte yandan, garip veya yabancı, ender veya arapça kelimeleri sözlüğe sokmak suretiyle ve gramerle ilgili tarzların, fransızcanın gerektirdiği mantuki düzenin söz dizimi bakımından birbirine bağlanışını bozarak dili tahrif ve tahrip etmek. Şiir, «öfkeli haykırış», dahili yıkımı gerçekleştirmek için en çarpıcı araç olarak gözükmekte olup, onun vasıtasıyla dilbilimi ile ilgili soy alt üst olmuş ve onun aracılığı ile dile mensup nesillerin içersine içe ait yıkılış sokulmuştur (150). Belki de en kolay olanıdır: daha çok kanıt getirmeyi gerektiren bir yazı daha uzun bir nefesi gerektirdiği halde şiir, daimi bir gerilim üzerine, kesintili enerji harcaması suretiyle olmaktadır...

Bu yıkım, öteki devrimci edebiyatlardan farklı olmak istemektedir: sadece yerleşik düzenin (ideoloji ve toplum) bir değişimini değil, fakat belki de, daha erken bir zamanda bir eşitliğe erişmek ve hattâ geçmek amacıyla, bizzat bu toplumun oluşumunun bozulmasını istemek. Şüphesiz hepsi için gerekli olmaktan uzak, sınırlı bir durum. Fakat, prometevari bu tür bir tutum -ateşi yaratıcısına doğru çevirmek- Cisaire'in «Discours sur le colonialisme»ini veya Fanon'un «Damnés de la terre»ini aşmaktadır.

Bu kireçleşmeye götürülmüş bulunan Başkasını ifşâ ve itham, diyaloğun inkârına varabilecek olan bir kıvılcığa erişebilir.

*
**

Bununla birlikte islamoloji uzun ömürlü olmakta devam etmektedir. Ancak, onun entellektüel pozisyonları genel siyasal gelişmelere bağlı olarak bölümlere ayrılmaktadır. Üç temel metodolojik akım, onun faaliyetine ilham kaynağı olmaktadır:

Dil bilimi ile ilgili ve sosyolojiye kayan ve hattâ ekonomik veya strüktüralist bakış açılarına az çok derin ve başarılı bir şekilde çağrıda bulunmak suretiyle, ya filolojik, edebî ve felsefi

(150) Krş. Özellikle Faslı dergiler olan «Souffles» ve «Intégral»in tutumları ve 17 aralık 1971 de «le Monde» da Faslı genç şiire ayrılmış bulunan sayfa, Kâtib Yasin'in «l'Homme aux sandales de caoutchouc» u.

veya etnografik, klâsik oryantalist derin araştırma bilgisinin derinleştirilmesi (151): mizaçlar ve tercihlerin çeşitliliği, bazan islamologlar arasında güçlü bir biçimde görünmektedir. Fakat genellikle, dar anlamıyla din sosyolojisi konusunda metodoloji, silik bir durumda kalmakta devam etmektedir (152).

Bahis konusu toplumların oluşumunun açıklanmasını sağlamaya yani deha tarafından girilen yeniden açıklamaları ve verileri yönlendirilmiş küllî perspektifler halinde va'z etmeye elverişli genel ideolojilere başvurmak: etno-santrizmin veya marksızmin yahut milliyetçi tasdiklerin açıklamaları bu türdendirler. Halen, arap aydınlar, sırf dinî sorunlardan ziyade politik, ekonomik veya kültürel emperyalizmi, toplumsal tabakalaşmayı, iktidar ve gelişme problemlerini daha gönüllü olarak işlemektedirler.

Onların vasıtasıyla müslüman toplumların varlıklarını idame ettirdikleri veya değiştikleri ve belki de başka medeniyet sistemlerine uygulanmaya elverişli olan daha geniş bir problematiği izleyecek bazı «yeniden dengelenme mekânizmaları»nı meydana çıkarmak için girişimler (153). Bu anlamda, İslâmın jeo-politik merkez kayması -Güney-Doğu Asya ülkelerinin bağımsızlığı ve Siyah Afrika'da ilerleme- inanç sistemi ve arap-müslüman medeniyet arasında verimli karşılaştırmalı analizleri uygun kılmaktadır (154).

(151) Bk. meselâ Toshihiko Izutsu, *The Structure of the Ethical Terms in the Koran. A Study in the Semantics*, Tokyo, Keio University, 1959; *God and man in the Koran*, Tokyo, Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, 1964 (Türkçe tercüme: «Kur'an'da Allah ve İnsan» (S. Ateş), İlahiyat Fakültesi Yay., 1975); *The concept of Belief in Islamic Theology. A Semantic Analysis of İmân and Islam*, Tokyo, Yurinda Publ. Co., 1965; Michel Allard, May Elzière, Jean-Claude Gardin, *French Hours, Analyse conceptuelle du Coran sur cartes perforées*, 2 C., ve bir fiş koleksiyonu, Paris-La Haye, Mouton, 1983.

(152) Bk.: hazırlık halindeki çalışmamız (Yazar'ın söz konusu çalışması «Sociologie Religieuse de l'Islam», Paris, Sindbad, 1977 şeklinde yayınlanmış bulunmaktadır. Eserle ilgili tanıtma ve tenkit yazımız için bk.: İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 5, Yıl: 1982. Çeviren).

(153) Jacques Berque, Jean-Paul Charnay ve ötekiler, *l'Ambivalence dans la culture arabe*, Paris, Anthropos, 1967.

(154) Jean-Paul Charnay, *Islamic Culture and Socio-economic Change*, Leiden, Brill, 1971.

Bununla birlikte, evrensel gelişmeler entellektüel araştırmanın konuları ve sonuçlarını etkilemektedirler. Alman şarkiyatçılığının büyük anı, «Agadir darbesi», Türkiye ile ittifak, pan germanizm ve pan-turanizmin rastlaşması ile aynı zamana rastlamış; ancak birinci dünya savaşının kaybı, Alman islamologlarının en iyilerinden bazılarının, özellikle her ikisi de yakın tarihlerde vefat etmiş bulunan Joseph Schacht ve Gustav von Grünebaum'un A. B. D. ye göçü neticesini doğurmuş bulunan nazizmin yükselmesi sebebiyle durgunlaşmıştır. Akdenizde veya Hint Okyanusunda -müslüman coğrafyacıların eski tabiri ile Rum denizi ve Arap denizi- imparatorluk dönemi, Batı ve Doğu arasında baskı yapıcı bağlar tesis etmişti. O, fransız, ingiliz ve hollanda şarkiyatçılıklarının gelişmesini desteklemiş; heterojen halkların (karışımından ziyade) bazı büyük yan yana konuluşları ve geniş kültür transferlerini gerçekleştirmişti; ancak tek yönde. Ziyadesiyle hakaretler düzensiz demografik ve ekonomik süreçler, ve petrol, bu bağların kopması ve yeni gruplaşma kutuplarının ortaya çıkmasına sebep oldular. Avrupa, yavaş yavaş pıhtılaşıyor ve Arap dünyası, Orta Doğu'da ve Sahra'nın ve Afrika'nın derinliklerinde eklemleşerek ve kendine has iktidar sistemleri ve sosyo-politik düzenlemelerini salgılayarak bizzat kendi üzerine temerküz ediyor gibi görünmektedir. Arap olmayan müslüman ülkelerin müslüman azınlıkları kendi şahsiyetlerini doğrulamaktadırlar.

Karşılıklı olarak bağımlı bir şekilde oriyantalizmler, toplumların birleşik evriminin fonksiyonuna göre yerlerini belirlemeye çalışmaktadırlar. Gayet şematik bir biçimde, adetâ karikatürize edilmiş bir tarzda, onların kuvvet hatlarını bu şekilde tanımlamak mümkündür. İspanyol şarkiyatçılığı çeşitlenmelerini -mutlak olumludan kesin olumsuzza kadar Endülüs'e karşı olan borcuna göre sürdürmektedir. İsrail şarkiyatçılığı, Yahudiler ve Araplar arasında barışçı bir şekilde yan yana var olma imkânının tarihsel kanıtı ve ispatlarının arkasına düşmüş bulunmaktadır. Fransız şarkiyatçılığı -veya daha çok «yeni islamoloji» (155)- bizzat kendi medeniyetinin tenkidine katkıda bulunmaktadır. Fakat, böylece gözükten çatlaklar içersinde, iki

(155) Jean-Paul Charnay, «Transferts de culture au Maghreb», Politique étrangère, No: 5-6, 1971, s. 603-616; «Ouvertures sur l'Islamologie», Actes du Colloque de Mohammedia, a.g.e., s. 33-47.

Büyük, kendi öz derin araştırma bilgileri ve kendilerine has tesis sistemini yerleştirmektedirler. Ayrıştırılmış analizler yoluyla faaliyet gösteren, Anglo-Sakson ve özellikle Amerikan şarkiyatçılığı çeşitlenmiş somut alan bilgisine kendini vermekte ve bilgin ve politikacının istifadesine ayrıntılı sosyolojik tasvirler sunmaktadır. Rus şarkiyatçılığı, dine karşı propaganda safhasını aşmakta ve emperyalist ve burjuva oriyantalizminin marksist tenkidini başından atmaktadır (krş. ilk Sovyet oriyentalistler Kongresi, Taşkent, 1957, 1955 teki Bandung Konferansından sonra). Fakat, Tataristan Cumhuriyetindeki Almetjevski'yi konu alan, Somut Sosyoloji Enstitüsü'nün araştırma projesi, şehirleşmenin ve bütünleşmemiş bir durumdan (yoğun bir biçimde tüketilen bir petro-kimya monoendüstrisinin hakim olduğu geleneksel ziraî ekonomi) poli-endüstriye geçişin ortaya çıkardığı güçlüklerin çözümlenmesini amaçlamaktadır. O, aynı zamanda, iki kültür arasındaki ahenkleştirme ve hattâ sembiyoz faktörlerini de incelemektedir: komünist ve müslüman; zira, S.S.C.B. nin demografik oranları Doğu'ya doğru yer değiştirmek eğilimindedirler. Uzmanlaşmış enstitülerde ve özellikle Erivan enstitüsünde, karma evliliklerle ilgili anketler ve etnik gruplararası ve kültürler-arası ilişkiler hakkında yürütülen etnojenez ve etnososyoloji çalışmaları oradan kaynaklanmaktadır.

Yeni bir tarih; sömürgecilik-sonrası ve dini olanın içersinde dogmatige nisbetle ahlâkî ve kültürel olana imtiyaz tanıyan (ve bazan onun tahliyesine varan) yeni bir değerler sistemi, gümbürtülü eleştirilerle birlikte, önceki prensiplerin yani sömürgecilikle ilgili meşruiyet ve sadece din yoluyla sığınak/reform'un yerini almaktadır. Bu durum, bir inancın, kültürel sisteminin dışında varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği veya kültürün inanç halini alabilip alabilemeyeceğini sormaya götürmektedir... Çözümlenmemiş sorunlar; zira, sömürgecilik-sonrası tarih, sömürgeci ve sömürge arasındaki beşerî ve lisanî ilişkileri dramatize etmektedir; oysa ki, monografiler -veya monografilerin yokluğu- genellikle yalnızca doktrinal formüllelenme veya kollektif yırtılma düzeyinde ortaya çıkan dini istifhamlar ve itirazların gizliliği çoğunlukla açığa çıkarmaktadırlar.

Böylece, bu jeo-politik yeniden dengelenmeler, iki medeniyet krizi ile zamandastırlar: batılı ve müslüman. (Bu iki me-

deniyetten) herbiri, şüphesiz içe ait burkulmalarla birlikte yeni bir tarihi çağda yerini almaya çalışmaktadır. Batının genel tenkidi ikili olarak yürütülmektedir: batılı damgayı red suretiyle ve kendi geçmişlerini geleceklere ile yeniden bütünleştirmek isteyerek kendi kendilerini tasdik eden müslümanlar; ve (ahlâki bakımdan mahkûm edilmiş veya/ve siyasal başarısızlık (?) olmak itibarıyla bir kenara sıkıştırılmış bulunan) kendi öz sömürgeciliklerini red suretiyle yeniden dava konusu yapan Batılılar. Herbiri, üst üste bindirilmiş durumda olan bir birlikte mevcudiyete nisbetle, fidye vererek bizzat kendisini kurtarmayı ve kendi kendine yeni bir anlatım kazandırarak onu terk etmeyi denemektedir. Sömürgecilik- sonrası tarih ve ideoloji, bazı batılıları, -bazan XVIII. yüzyılda doğal insanın aranişi kadar saf bir biçimde- Üçüncü Dünya'da devrimci insani aramaya götürmüştür; bununla birlikte (XVIII. yüzyıldaki) o (arayış) modern zamanların ilk büyük devrimine yol açmıştır. Tersine araplar, medeniyetlerinin «ikinci rönesans»ına atıfta bulunmakta (156) ve bazan zımni bir yeni-hegelciliği hatırlatan ifadeler halinde, dünyanın kaderinin zorunlu sonucunun Batı'ya terk ettiğini ve bu kaderin başka halklar tarafından yüklenilmesi gerektiğini, hattâ o derecede ki, tarih felsefesinin bazı nazariyelerine göre, Akdeniz'in iki yakasının aynı zamanda müreffeh olamayacağını öne sürmektedirler.

Halbuki, sosyolojik değilse bile, politik ve kültürel bakımlardan, «aradaki mesafenin açılmaları» hızlanmaktadır; karşılıklı ilişkiler ve meftuniyetler kırılmaktadır. Ve, paradoksal olarak ancak büyük medeniyetlerin korkunç etnosantrizmi ile birlikte herkes, yanılabilen ve daima gayri mükemmel olan dehası içersinde, kendi öz imajını aramaktadır. Başkası tarafından uzatılmış ayna içersinde bizzat kendisinin yansıması, Başkasından daha önemli olmaktadır. Spektaküler illüzyon- psikanalistlerin tabirine göre- doruk noktasına erişmiş bulunmaktadır. Ve bu durum, bizzat kendi üzerine yeni bir duvar örme tarzıdır ve, kesin surette kararlaştırılmış olan oriyantasyonu değilse bile, hiç olmazsa, bizzat kuvvet münasebetleri içersindeki burkulmaların sonuçları olan, çağdaş hakim ideolo-

(156) Bk.: «Renaissance du monde arabe» (Arap dünyasının rönesansı) hakkındaki Kollokyumun bildirileri, a.g.e.

jiler tarafından incelemenin çarpıtılması sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

İmkân dahilinde bulunan yollar oradan kaynaklanmaktadır: medeniyetlerin istikrarsızlığı ve onların açık husûmetleri, önceki zihinsel yapıların kırılmasının sonuçları olan halihazır çatırtılar ve eleştirilerle ve evrensel bir medeniyete doğru ilerleyişle atbaşı gitmektedirler. Ancak, bizzat kendi kendisini yeniden tasdik, halen mevcut bulunan falan veya filan medeniyetlerin, kendi «şahsiyeti» olduğuna inanacağı şeyde donup kalmasına, yani bu duruma göre, son yılların açtığı cazibe ve tiksinti karışımı ile meşbû olan şu diyalogu yeniden kapatmaya ve böylece çiçekli bir yenilenmeye -veya bizzat kendi kendisinden ayrışmaya doğru değişme halinde bulunan bir Batı ile, kendi açılmasını veya fazlasıyla sert olan kendini yeniden inşayı sürdüren bir Doğu arasında zaman ve mekân itibariyle yeni medeniyet farklarının meydana gelmesine yol açacak olan bir tekâmül reddetmenin ortaya çıkmasına neden olabilir. Veya belki de tersini Kesin her önceden kestirme şüpheli olmakta devam etmektedir: sistematik düşüncenin aksine -ve mutlu bir biçimde- müstakbel tarih, hayat, kendisine ikili seçim halinde bir duvar örmemektedir...

TANITMA VE TENKİDİ YAPILAN ESERLER

- ABDEL MALEK Anouar, Anthologie de la littérature arabe contemporaine, C. II: les Essais, Paris, Seuil, 1965, 495 s. (Bibliyografya, indeks).
- ABDEL MALEK Anouar, Idéologie et renaissance nationale, L'Égypte moderne, Paris, Anthropos, 1969, 575 s. (Bibliyografya, sözlük, indeks).
- ABDEL MALEK Anouar, la Pensée politique arabe, Paris, Seuil, 1970 (Bibliyografya, indeks) (Coll. Politique).
- Actes du Colloque de Mohammedia: «Culture arabe et culture française de part et d'autre de la Méditerranée (3-5 aralık 1970)», Etudes philosophiques et littéraires (Rabat), özel (No: 5, eylül, 1971), 186 s.
- AHMAD Aziz (yay.), Religion and Society in Pakistan. Contribution to Asian Studies (C. 2, temmuz 1971), Leiden, Brill, 1971, 104 s.
- ALATAS Syed Hussein, The Sociology of Corruption. The Nature, Function, Causes and Prevention of Corruption, Singapur, Donald Moore Press, 1968, IV-87 s., (Harold D. Lasswell'in önsözü).
- ARBERRY A. J. (yay.), Religion in the Middle-East, Three Religion in Concord and Conflict, (Cambridge İngiltere), Cambridge University Press, 1969, C. I: Judaism (E. I. J. Rosenthal, yay.) and Christianity (Max Warren, yay.), XII-569 s.; C. II: Islam (C. F. Bechingham, yay.), XII-750 s. (Haritalar, indeks, sözlük, fotoğraflar).
- BERQUE Jacques, l'Orient Second, Paris, Gallimard, 1970, 436 s. (İndeks) (Coll. Essais).
- BOLAND B. J., The Struggle of Islam in Modern Indonesia, la Haye, Martinus Nijhoff, 1971, Verhandelingen, Van Het Koninklijk Institut Voor Taal, VIII-283 s. (Bibliyografya, indeks, ek metinler).
- CORBİN Henry, En Islam iranien. Aspects spirituels et philosophiques, Paris, Gallimard, C. I: Le Schi'isme duodécimain, 1971, 332 s.; C. II: Sohrawardi et les Platoniciens de Perse, 1971, 384 s.; C. III: les Fidèles d'amour (basımda); C. IV (hazırlanıyor).
- COULAND Jacques, le Mouvement syndical au Liban (1919-1946), Paris, Editions Sociales, 1970, 453 s. (Bibliyografya, haritalar, indeks) (Jacques Berque'in önsözü).
- DEMEERSEMAN André, Lumière et ombre au Maghreb, Paris, Hommes et Migrations, s.d., 255 s.
- DJENDER Mahieddine, Introduction à l'Histoire de l'Algérie, Cezayir, SNED, 1968, 209 s.
- DUCELLIER Alain, le Miroir de l'Islam. Musulmans et Chrétiens d'Orient au Moyen-Age (VII.-XI. siècles), Paris, Julliard, 1971, 309 s. (Coll. Archives).

- GREWAL J. S., Muslim Rule in India. The Assessments of British Historians, Indian Branch, Oxford University Press, 1970, XIV-218 s. (Bibliyografya, indeks).
- HADDAD Robert M., Syrian Christians in Muslim Society. An interpretation, Princeton University Press, 1970, 118 s. (İndeks).
- HANNA Samia A., Gardner George H. (yay.), Arab Socialism. A Documentary Survey, Leiden, Brill, 1969, 418 s. (Bibliyografya) (Aziz s. Atiya'nın Önsözü).
- LAROUÏ Abdallah, l'Histoire du Maghreb. Un essai de Synthèse, Paris, Maspéro, 1970, 380 s. (Bibliyografya, indeks, Magribli hanedanların tablosu).
- LOMBARD Maurice, l'Islam dan sa première grandeur (VIII.-IX. siècles), Paris, Flammarion, 1970, 245 s. (Haritalar ve şemalar) (Nouvelle Bibliothèque scientifique).
- LUTFIYYA Abdullah M., Churchill Charles W. (yay.), Readings in Arab Middle Eastern Societies and Cultures, Paris-la Haye, Mouton, 1970, XVI-733 s. (İndeks).
- MITCHELL Richard P., The Society of the Muslim Brothers, Londra, Oxford University Press, 1969, XIX-349 s. (Bibliothèque arabe et occidentale, Inde).
- MONROE James T., Islam and the Arabs in Spanish Scholarship (XVI th Century to the Present), Leiden, Brill, 1970, X-297 s. (Arap ve Avrupalı bibliyografya, indeks).
- ROSENTHAL Franz, A History of Muslim, Historiography, Leiden, Brill, 1968 (yeniden gözden geçirilmiş 2. baskı) XVI-653 s. (Bibliyografya, indeks).
- ROSENTHAL Erwin I. J., Studia Semitica, C. II: Islamic Themes, Cambridge University Press, 1971, XV-222 s. (İndeks). (University of Cambridge, Oriental Publications, No: 17).
- TOUMA Toufic, Paysans et Institutions féodales chez les Druses et les Maronites du Liban du XVII. siècle à 1914, Beyrut, 1971, 2 C., 862 s. (Bibliyografya, indeks, sözlük, haritalar, resimler) (Publications de l'Université libanaise, Section des Etudes historiques, XXI).
- TURİN Yvonne, Affrontments culturels dans l'Algérie coloniale. Ecoles, médecines, religions, 1830-1880, Paris, Maspéro, 1971, 434 s. (Tablolar, bibliyografya, indeks).
- VAN NIEUWENHUIJZE C. A. O., Sociology of the Middle East, a Stocktaking and Interpretation, Leiden, Brill, 1971, 819 s. (Haritalar, tablolar, indeks, bibliyografya) (Social, Economic and Politic Studies of the Middle East, I).
- WISSA WASSEF Cérés, Pratiques rituelles et alimentaires des Coptes, le Caire, 1971, 444 s. (Bitkiler ve mutfak eşyalarının listesi, yemek tarifeleri derlemesi, indeks, bibliyografya, fotoğraflar) (Public. de l'Institut Français d'Archéologie orientale du Caire, publié avec le concours du C.N.R.S.).